

Никколо Макіявеллі

ВОЛОДАР
IL PRINCIPE

NICCOLO MACHIAVELLI

IL PRINCIPE

Translated by Mychaylo Ostrowercha

diasporiana.org.ua

New York, N. Y.
1976

НИККОЛЬО МАКИЯВЕЛЛІ

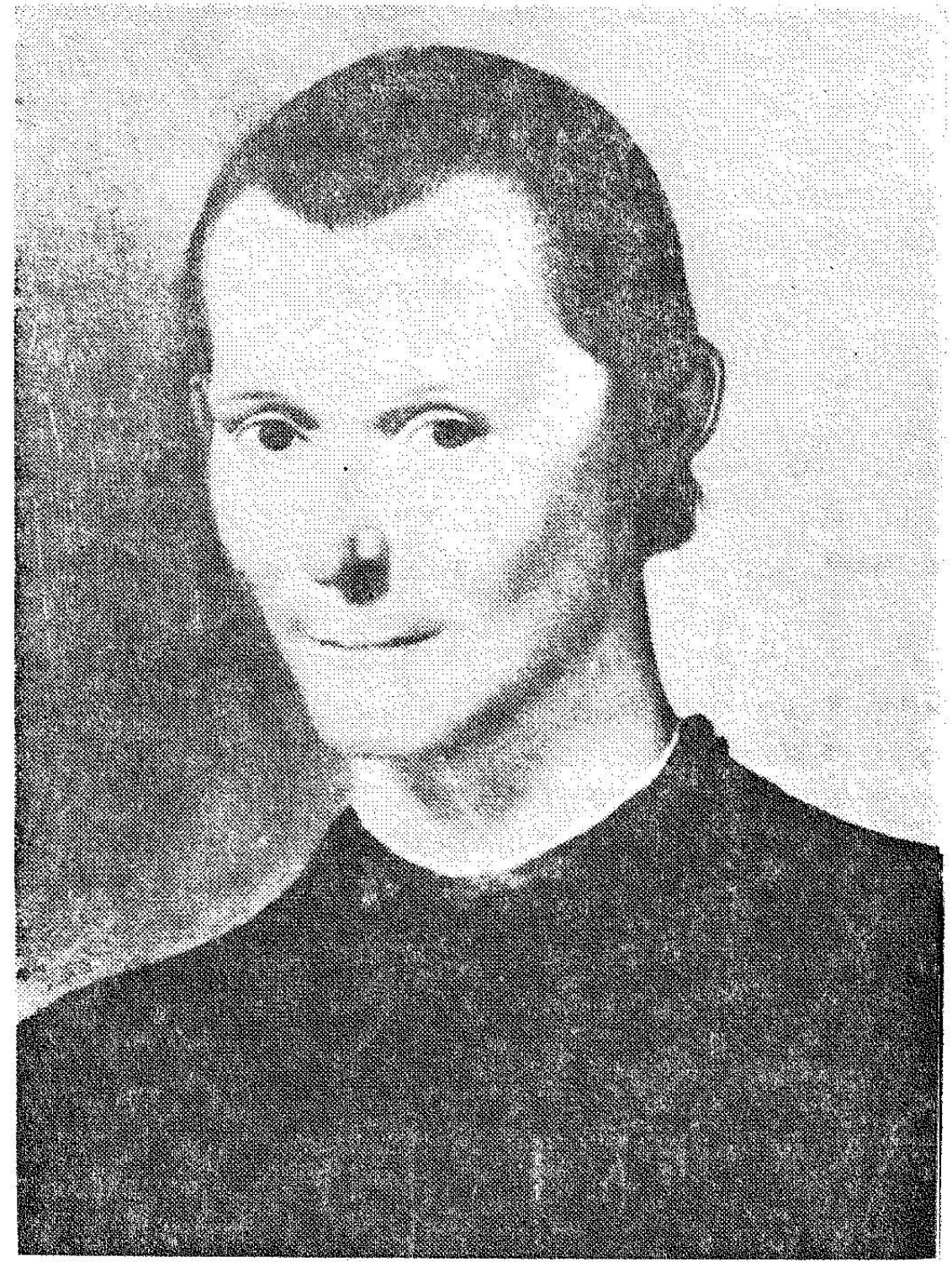
ВОЛОДАР

З італійської мови переклав
Михайло Островерха

Передмова — до першого видання Львів 1934
Книгозбірня ВІСТНИКА ч. 2 — Дмитра Донцова
Друге поправлене й доповнене видання

Обкладинку виконав Едвард Козак

Новий Йорк, Н. Й.
1976

НИКОЛЬО МАКИЯВЕЛЛИ
1469 — 1527

Портрет мистця Санто ді Тіто

Printed by

G. A. Press, 752 Broadway, New York, N. Y. 10003

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Було це під весну 1934. На академічній, у Львові, випадково, стрінув я д-ра Дмитра Донцова, редактора „Вістника”. Привіталися. Він поспитав — як довго зупинюся я у Львові, коли вертаюся до Риму й зараз же поставив справу: чи не схотів би я перекласти на українське „Іль Прінчіпе” Макіявеллія, а він це видасть. Припускаю, що, на це передложення, очі в мене блиснули радістю: знову Донцов сягає глибше й далше поза наше гетто! Очевидно, я вхітно погодився на це, застерігшись, що цей переклад вимагає уважної й довшої праці, бо не тільки треба втримати тонкості італійської мови ренесансу, а й притаманний стиль Макіявеллія. Цей переклад зробив я таки у Львові. А тому, що „Іль Прінчіпе” має багато інших італійських видань, то я звертався до мого приятеля у Римі — журналіст Лявро Майнарді, нині покійний — і він, порівнявши оригінал із іншими виданнями, упевнював мене в правильності мого перекладу. Крім цього, мій переклад порівнювали ми з д-ром Д. Донцовим із іншими перекладами — французьким, німецьким, польським і московським — і ствердили як це перекладачі вільно, відповідно до своєї мови,

перекладають такі твори. — Прибувши на цю Землю, увесь час носився я з думкою перевидати цей твір та не міг роздобути цього львівського видання. Аж, — справді: аж! — отой добряга Максим Курис, мій добрий знайомий, якось почванився, що має мою книжку. Яку? „Володар”! Таки зараз я визичив собі в нього цю книжку і, зробивши малі поправки, випускаю у наш світ цей перший на нашу мову переклад цього бентежливого твору „Іль Прінчіпе”.

Додаю деякі короткі причинки, щоб увидатнити життєписно цю спірну постать: Макіявеллі.

НІККОЛЬО МАКІЯВЕЛЛІ

Мало є таких людей, щоб їх так завзято лаяли й ненавиділи як Ніккольо Макіявеллія. І то на протязі чотирьохсот років від його смерти: це доказ його небуденної цивільної відваги й гостроти думки. Його ненавиділи ті, що застосовували його методу на практиці, бо здирав їм маску з шумливих фраз; його ненавиділи ліберали, гуманітаристи й народолюбці всілякої масти, струсі з головою під крилом. А лиш пара ентузіястів мала відвагу віддати належне великому патріотові уярмленої і розшарпуваної Італії.

Великий ідеаліст і тверезий реаліст не міг дочекатися рівного відношення до себе. Папа Павло IV умістив його „Іль Прінчіпе” на індекс, але Сикст V, кажуть, не розставався з цією книжкою... Єзуїти в Інгольфштадті спалили її автора *in effigie*, бо бачили в його науці зернята протестантизму. Але ніхто так не розчитувався у його „підручнику” для пануючих, як заприсяжені вороги протестантизму — Катерина Медічі й Карло V. Його, теоретика „макіявеллізму”, осудив практичний макіявелліст Фридрих Великий у своїй книзі „Антимакіявеллі”. Герольд нової „гуманітарної” доби, старий цинік Вольтер не терпів

Макіявеллія, воліючи Катерину II та її пенсію, але Руссо звеличував його під небеса. А Фіхте, що мав погорду до очевидної реальності, захоплювався фльорентинським реалістом. Це мусіла бути велетенська постать, якщо й однодумці, розглядаючи її з різних боків, бачили, кожен, що іншого перед собою. Таким велетним був Макіявеллі. Чотиристалітній потік людської історії, що плів повз нього, не тільки не знищив цієї постаті, але й не ушкодив підмурівка, на якому стоїть вона з своєю книжкою у руках. Я бачив його статую у Фльоренції і зупинився перед нею, мов укопаний, заки перечитав підпис під нею. Ніби й нічого надзвичайного, але в цілій його фігурі — чоло, плечі — роззіллята несамоविта впертість думки, над якою — вичувалося — безсилий був сам час. Щось, що триває як не вічно, то довше від усякої моди, від хвилинних „теорій”, „напрямків” — „течій”. Ніколи наука Макіявеллія не була така актуальна, як тепер.

Сторозтерзана, під п'ятою французьких, еспанських і німецьких ляндекнехтів лежала його Італія. Орди північних „варварів” моцувалися між собою за посідання цієї скупаною в південнім сонці землі стародавньої культури. Сіяли розбрат і діяли підкупством, насильством, отрутою і мордом. У нього, що бачив це, у нього, що згадував давні часи римської слави, прокидалося тривожне й болісне питання: Як могла його країна так зледащити, щоб усе це зносити? Як із великого

колись народу могла зробитися така моральна розквась? І далі — яким способом може піднятися з цього стану Італія? І тут він звертається у своїх думках до вимріяного „визволителя”, який виведе країну з вавилонського полону, — у словах, що печуть, мов гарячий присок:

„Вже пора, — пише він, — щоб Італія по таких довгих терпіннях уздріла, нарешті, прихід свого визволителя. Не можу висловити з якою любов'ю, з якою жадобою помсти, з якою ніжністю і якими сльозами зустріли б його ті землі, які стільки витерпіли від чужинецького заливу. Які міста зачинили б перед ним свої брами, яке населення відмовило б йому послуху? Який Італієць не віддав би йому поклону? Бо кожен уже має досить панування варварів!”.

Так писав той „динік”. Той факт, що його головний твір — Іль Принчіпе — наскрізь просякнений *одною-однісенькою* думкою — про визволення Італії — надає йому характер рідкісної монолітності. Відповідною є й мова твору — проста, стисла, чесна і мужня, яка не соромиться говорити ані про мету, ані про засоби, щоб її досягнути і яка й досі є предметом чеснотливого обурення філістрів.

Як по крутійській публіцистиці наших часів візьмеш до рук маленький томик Макіявеллія, то маєш вражіння моряка, що з вузького й крученого заливу — вплив на повне море. Ні смороду пристані, ні бруду набережних, лиш гос-

трий вітер і безмежна даль; нічого, щоб спинювало очі, що шукають простору; нічого, щоб заваджало повними легенями черпати свіже повітря.

Перед вами відразу відкривається широкий світ, такий складний, а в суті речі такий простий і такий однаковий — тепер і пів тисячі років тому. Ті самі сили, що й тоді, діють у нім і тепер, помимо нашої „цивілізації” і „культури”. Все тут просто і — до жахливості — ясно. Ні „поступу справедливості і гуманності”, від якого самочинно розпадаються кайдани, ні „об’єктивного бігу подій”, перед яким — береженого Бог береже! — ліпше, як перед автом скікнути в рівчак. Єдина пружина всього, що є і стає — творча людська воля.

„Я знаю, — пише Макіявеллі, — багато думає, що справи цього світу наперед означені долею або Призначенням так, що люди не можуть нічого змінити на свою користь... Отже, нема що дуже тими речами займатися, а ліпше залишити їх на волю долі”. Але автор „Володаря” не зовсім погоджується на цю думку. Та ж нам дана свобідна воля! „Нехай і правда, що щастя рішає про одну половину наших учинків, але бодай другу половину залишає воно нашому діянню”. Щастя — це скажений, рвучкий струмок, що в час повені затоплює усе довкола. Але ж, чи це означає, що людська воля безсила проти нього? „Так само і з щастям- долею: її сила да-

ється в знаки лише там, де проти неї не повстає організована людська сила, а доля звертає свою караючу десницю лише в той бік, де вона знає, що там нема укріплених берегів, ні гребель, щоб її стримати. І як ви хочете ближче приглянутися Італії, — теренові, де найгірше лютує доля, — то побачите, що це якраз і є те поле, де нема твердих берегів, ані міцних гатей. Коли б вона була укріплена людською відвагою, як Німеччина, Еспанія, або Франція, то не принесла б нам ця повинь стільки нещастя, або може й навідала б зовсім інші країни”.

Людська відвага — це той двигун, що панує навіть над фатум, над непоборною гелленською „Мойрою”; ось, та сила, що здвигне на ноги й таку прибиту націю, як тогочасна Італія. Правда, інколи „фортуна варіабіліс” повертається до нас обличчям і тоді ми говоримо про „усміх долі”, про „сприятливі обставини”, про сонценосного Ормузда, особливим завданням якого є визволити народи і якого треба лише вичікувати. Але для автора „Володаря” не багато важать ці „обставини”. Не вони є тією вагою, що перехиляють терези історичних моментів у той чи другий бік; не вони спричинилися, між іншим, і до перемоги діла Мойсея, Кира, Ромуля й Тезея, що вивели свої народи на нові шляхи. „Вистачить перестудіювати їх чини й життя, щоби побачити, що доля дала їм лише нагоду” — виконати їх замір: зєднати народ і повести за собою. Можли-

во, що без цієї нагоди на марно пішли б усі чесноти великих людей, але без упертості, без волі кількох одчайдушних, найліпша нагода залишилася б невикористаною. Очевидно, що й найбільше завзяті одиниці є ніщо без маси; нічого не вдіяв би Кир, якби не натрапив на „Персів незадоволених пануванням Мідійців”. Але без творчої волі „героїв”, що вміють „командувати”, „підтримувати дух народу” і гуртувати його коло себе, — неволя лишилася б неволею. Не було таких доказів, які цьому апологетові свободної людської волі могли б присвоїти ідею всевладного „призначення” чи „щастя-долі”, якої треба або пасивно виглядати — коли нема „нагоди” — або втікати перед нею, мов перед непогамованою повенню. Але й тут — ніщо в ньому не було вибухом, а все — уважність, метода й теорія, припис. Поведе за собою нарід не кожний „герой”: ані запал, ані сама добра воля не вистачать. Провідником, — якого уважають за „мінливого, плохого, легкодуха й нерішучого”, юрба гордитиме. Цих хиб треба вистерігатися, „мов підводних скель”, а натомість бути „великодушним, сміливим і сильним”, привчати підвладних до думки, що „розпорядки — провідника — є невідкличні та що ніхто не сміє й мріяти одурити його або змусити його змінити його думку”.

Демос? Так, це була його Італія, про визволення якої він думав уперто й систематично. Але Демос не є стійкий, нездібний до методичного

і тривалого зусилля; він здатний на запал, що спалахує раптовно й нагло гасне, як його не підтримувати *силою*. Цю силу, в усіх її формах, поручає автор кожному, хто почуває себе здатним стати на чолі руху. Без застосування цієї сили тяжко обійтися „реформаторам”. Переконавання, намова? Всі ці методи прегарні, коли ходить про те, щоб щось зрушити з місця, але — не щоб утримати в безперервній напруженні розплутану енергію. Так уже створена людина, що всякий новий порядок завсіди зустрінеться з упертим спротивом прихильників старовини — що є природно — і лише з „слабою обороною тих, які вийшли б добре на нових порядках”. Байдужість сестанніх є впливом страху або недовіря: плебс до всього мусить доторкнутися рукою, щоб пізнати — добре воно чи зле. Тому то з двох метод — грозьбою чи просьбою, Макіявеллі стає на бік першої. „Коли для переведення своїх замірів вони — реформатори — уживають просьби, тоді усе в них іде шкереберть; коли ж вони зуміють силою привести інших до послуху, тоді рідко їх підприємство кінчиться безуспішно”. Він не вдумує, він покликається на історичні факти і старанно збирає їх. А в своїх теоріях здобувається інколи на жорстокі дотепи . . . Він не є проти пророків, бо вони захоплюють народ. Але з історії він знає, що „всі пророки узброєні — досягали свого; ті ж, що йшли голіруч — гинули. Історія його часів і наступних та й досі не заперечила

цього твердження. Досить згадати з одного боку імена — Магомета, Кальвіна, Лютера, Торквемаду і Леніна, а з другого — Савонаролю, Сервета, Бабефа і Керенського. „Народи, — пише він, — з природи речі є мінливі, легко їх в чімоє переконати, але тяжко в цім переконанні утвердити їх”. Отож, треба справу так поставити, щоб „утримати в їх вірі віруючих і змусити до віри недовірків”. Це дасться зробити тільки силою. Минуле вчить нас, що „Мойсей, Кир, Тезей і Ромуль ніколи не зуміли б вимогти довшого пошанівку до своїх законів, якби вони не були узброєні”. Так просто, без пустословія, розв’язує Макіавеллі заплутану проблему — як зробити, щоб абстрактна ідея стала конкретним фактом? Треба, щоб вона здобулася не тільки на ідеалізм примусу; щоб знайшла в собі відвагу переступити від Колісею до інквізиції, і від тюремних закамарків царату — до революційного трибуналу.

Жорстока теорія? Але що це таке жорстокість? Жорстокість — добро воно чи лихо „залежно від доброго чи лихого ужитку, який із неї робиться”; чи вона провадить до шляхетної мети, чи ні? „Коли приходить роздумувати над рятунком рідного краю, тоді громадянина не повинні стримувати ніякі розважання про справедливність чи несправедливність”. Гуманність, лояльність — це прекрасні речі, але в країні утопії, в ідеальній суспільності, не в громаді живих

людей, які не є ангели. „Багато дехто вимріявав собі — ідеальні — республіки або монархії, яких ніхто й ніколи не бачив”, наказуючи нам такі правила поведінки, ніби ми вже тепер жили в цім царстві утопії. „Але від способів, якими тепер ми живемо, до тих, якими повинні жити так далеко, що ні один із тих, які вивчатимуть лиш ці останні спроби, — ніколи не устоїться, тільки згине. Людина, яка завзято змагатиме бути доброю в середовищі лихому, кінчить тим, що остаточно гине”. . . Суто „макіавеллістичне” розумування, яке доводить до гістерики всіх аматорів прекрасних засад ідеальних „соціалістичних республік”, „трудових монархій” і „міжнародніх братерств”.

Таке саме його відношення до війни. „Всяка неминуча війна є справедлива, і милосердна є зброя, де нема надії, як тільки на неї”. І знову гуманісти казали: війна є аморальна, тобто — несправедлива; але він твердив: інколи війна є неминуча, тобто — справедлива. Два бігуни людської думки. Два світовідчуження. Яким насильством над законами життя, якою аморальністю, яким сухим, абстрактним логіцизмом несе від перечуленого толстоїства, а якою пристрасстю пульсують гарячі слова „сухого” фльорентійського логізанта. Дезертири окциденту, що моляться до Ганді й Тагора, гукають про „звірство”, про „зоологічні” чесноти, яких „модерна” і „гуманна” людина прийняти не сміє. Макіавел-

лі не лякається слів. Його володар — синонім провідника — „конечно повинен уміти вести себе як людина і як звір. Власне, того учили старі письменники, коли оповідали, як то Ахилля та інших князів виховував кентавр Хірона . . . , щоб зазначити, що як їх учитель півлюдина-півзвір, то й вони повинні єднати в собі дві натури, бо ні одна не могла б довго обійтися без другої. Прикмети лева і лиса повинен мати володар: першого, щоби боронитися проти вовків, другого проти сітей. „Коли б люди були добрі, — скромно зауважує автор, — то це правило було б не на місці, а що вони є лихі, то що іншого лишається нам, щоб зарадити їх напастям?“.

Не треба хибно розуміти чеснот, що їх пропагує Макіявеллі. Він охоплює життя у його цілості. Сила там, де її треба, але й зєднання симпатії народу це конечна передумова тривалости влади володаря. Конспірації, які легко збороти, стають непоборними, „коли нарід є проти володаря і його ненавидить“. І в цім правилі немає ніякої суперечности з попередніми теоріями Макіявеллія. Ганнібаль і Чезаре Борджя виріжняли своєю жорстокістю, але першого шалено любили його вояки, а другого підвладні за те, що „його жорстокість упорядкувала, обєднала, спаціфікувала Романью і збудила до нього довіря“. Так само й імператор Север, який „гнобив нарід, але міг щасливо правити завдяки приязні вояцтва і деяким блискучим прикметам, за які

здивовані народи подивляли його“. Ці приклади наводить автор. А ми могли б додати до них добродушного Людвика XVI, що скінчив на ешафоті, і миролюбного Карла X скиненого з трону — з одного боку, а з другого — тирана і „різника“ Наполеона, що й досі, як і за життя, є предметом обожування у людей . . . Макіявеллі ліпше визнавався на таємницях збірної психології, ніж теперішні народолюбці. Ці останні воюють аргументом абсолютности моралі. Мораль є єдина, вона й не може бути подвійна — одна в приватнім, а друга в суспільнім житті. Звичайне розумування філістрів. Ніколи приватна людина не сміє накидати правила поступування колективові, бо він має свої закони. „Треба зрозуміти, — читаємо у „Володарю“, — що володар, особливо ж новий, не може послуговуватися всіма чеснотами, якими звичайна одиниця здобуває собі імя чесної людини, бо дбаючи за збереження держави, він із конечности мусить інколи чинити проти вірности, милосердя, гуманности і релігії. . . „Не віддаляватися від доброго, коли це можливе, не лякатися злого, коли це потрібне“.

Макіявеллія обвинувачували за його прихильність до поганства. А я думаю, що в його моралі скривається більше духа християнської науки, яка велить рвати всі *особисті* привязання во імя божої правди, аніж, наприклад, у справді звірячій — креатурній — проповіді яснополяньського мудреця, який посилав до чорта всі *суспільні*

зв'язки, державу, церкву, націю, аби лиш не дістав нагнітка на мізинний палець „Іванушка Дурочок”.

Недавно, Ферреро перестерігав нас — на до-свіді війни, — щоб ми не дали себе заколисувати казками про райські часи, про вічну справедливість і мирний розвій нашої цивілізації. „Вічне минуле” з його переворотами і непевністю завсіди стане перед нами, як у 1914 і в пізніших роках, у хвилині, коли ми того найменше будемо сподіватися. Цього самого учив Макіявеллі. Не будувати нічого на „нормальному” бігу подій. Не „нормальне”, а „ненормальне” — нормальне! Треба бути готовим на все, вчить він, і його слова звучать як поезія невсипущого чування, як свист батога над стомленими спинами рабів. „Мудрий володар повинен зараджувати не тільки актуальним небезпекам, а й тим, що надходять. Бо лише бачучи їх здалека, можна їм зарадити... Не пізнавши ж їх заздальгідь, дасте їм змогу лише збільшитися, а тоді вже нема на них ліку”. Приглядатися до *тенденції* розвою суспільних явищ, а не до їх даної форми, — ось який глибший змісл оцих слів Макіявеллія. Цей „реаліст”, із очима впяленими у факти, ніколи не дивився на те, що є, лише на те що стається; зовсім інакше, ніж деякі модерні реалісти, які бють поклони перед усім існуючим — хоча б воно вже завтра мало завалитися, — а ніколи не

підглядять зросту нового аж доти, доки воно не закрий собою сонця.

Як деякі володарі нарікають на долю, яка позбавила їх держави, то не мають слушности: за-винило їх ледарство. „Бо думали вони, під час довгого миру, що обставини ніколи не можуть змінитися, як ті, що під час погоди не можуть думати про бурю”, в надії, що хтось їх витягне з біди. Тимчасом, „не треба ніколи заколисувати себе надією, що інші тебе врятують, бо такого ніколи не буває”... Правда, не завсіди треба випереджувати події наосліп, стрімголов. Усе диктують обставини, а коли методи не пристосовані до обставин, тоді підприємство не вдасться. Але, — гадає Макіявеллі, — все ж „гвалтовність більше помагає, ніж обережність, бо доля це жінка”. Як бачимо, то в порівнанні з цим „зимним” фльорентинцем сучасні сентиментальні „поступовці” мають жаб'ячу кров. Таким самим є він у всіх своїх творах, у „Володарю”, так само як і в „Історії Фльоренції” чи в інших. У 1378 фльорентинський нарід зробив революцію, з розбиванням вязниць, пожежами тощо, але — мучений сумнівами і страхом — зупинився на півдорозі. І Макіявеллі дає своїм зревольтованим землякам раду, як завсіди розважну, ясну і логічну: він радить їм продовжувати в тім самім дусі: „ви не повинні лякатися ні закидів совісти, ні ганьби, бо ніколи нема ганьби для переможців, яким способом вони не перемогли б. Люди

пожираються взаємно, а доля слабого погіршується з кожним днем. Ужйймо ж сили, коли нам на те позволяє нагода . . . Признаю, що цей проєкт є смілий і небезпечний, але коли люди є у кігтях конечности, тоді відвага стає розсудливістю” . . .

Навів я це тут, щоби підкреслити погляди Макіявеллія взагалі, а зокрема, щоб показати які дурні є закиди, що він був апологетом тиранії, єдиновладства і що давав приписи монархам як „гнобити народ”. Він говорив про князя так само, як міг говорити про республіку. „Країна, — писав він, — не може стати ані зєднаною, ані цвітучою, якщо вона не скориться якомусь одному родові уряду, чи то *монархічного*, чи *республіканського*”. Для нього існував лише культ загалу, який хоче взяти свою долю у свої руки при помочі відважного кондотієра, чи сам — усе одно, аби тільки була вона гідна влади і не вносила до розв’язання простих справ тиранію слів, яка заслонює такі прості й такі ясні речі . . . Сам казав, що рівночасно навчав „князів” як стати „тиранами”, а нарід „як проти них боронитися”. Вичислявав способи, якими володар може успішно ставити чоло повстанню і способи, яких треба уживати для успіху народнього руху проти володаря. Безмежно наївним був би той, хто доглянув би в тім нелогічність. Макіявеллі установлював методи поступовання для *всякої сили*, — князь, нарід, — яка хоче прийти до влади або

при ній утриматися. А кожна з тих сил може бути нині — в нападі, завтра — в обороні, і навпаки. Він студіював найвлучніші потягнення у політичних гамбітах, а при тім не забував, що той, хто нині грає білими — нападає, — завтра може грати чорними — боронитися.

В місцях, які я щойно зачитував, знаходиться суть „макіявеллізму”, його відношення до світа, до людей, до подій. Так повинен поступати кожен, хто хоче збороти долю, а не улягти їй; так повинен поступати володар, що хоче опанувати „щастя”, підвладних і ворогів; так повинна поступати нація, що хоче стати на ноги. Про націю, передусім, про її визволення думав він, це була його *idée fixe*. У цю єдину мету мав він вдивлені очі. А у своїм розумуванні був геніяльно простий, заглядаючи в ядро речі, здираючи з понять дурні етикетки слів, що їх наліплюють боягузи. Взагалі, магія великословности не гіпнотизувала його. Вела його безстрашна його логіка, ніколи не впадав він у чистий вербалізм, як багато з його противників. Головні його вказівки були — хотіти бачити ясно й мати відвагу. До „новочасних мудреців” мав погорду, як до всіх словоблудів і філістрів, що своє недолузство і прагнення спокою закривали гарними фразами. Холодна одвертість і дрібязкова спостережливість мішалися в нім із пристрасним запалом фанатика в оцінці метод поступовання, подій і людей. На останніх дивився він тверезими очи-

ма правдивого політика, який не хоче мішатися з „плебсом”, але й знає, що без нього нічого зробити не дасться. Це була вища точка погляду того ідеаліста, про якого говорив Шіллер, що він „денкт фон дер Меншгайт зо гресс, дас ер дарібер ін Гефар коммт ді Меншен цу ферахтен”. І навіть із найбільш „цинічних” його приписів ніколи не визирає прижмурене око блазня, ані хитрість дрібного дурисвіта — що має себе за політика — лише вдумливий погляд лікаря перед тяжкою операцією. Ранке сказав, що Макіавеллі дав своїй нації отруту, яка при розпачливім стані його країни була єдиним ліком. За ці слова хай відповідає німецький історик. Але, в кожному випадку одно є певне, що автор „Володаря” записав народові... кінську курацію, яка, мабуть, єдина могла поставити на ноги хирлявий організм.

Ніхто як він не мав такого несамовито-прозорого і жорстоко-логічного погляду на дійсність, обдерту з усіх оман, якими оздоблюють її слабодуши, що не сміють дивитися в її жахливе обличчя. Ніхто як він, людина ледового розуму, не був одержимий такою *пасією* — опанувати ворохобну дійсність, скорити її собі — в теорії і навчити як перевести його поради на практиці. Він учив володарів штуки поступовання, але багато дечого навчиться уважливий читач із його творів, чого він не говорить: методи досліду над фактами суспільного життя, правильної оцінки

відношення між „героями” і „юрбою”, між волею і матерією, — маса питань, якими й тепер постійно займаються соціологи і політики. Крім того, у найглибшій таємниці свого єства був він, мабуть, естетом, бо дивився на життя як на поле для „метчу”, розріжняючи на нім лише „добрі тяги” і „злі тяги”, ті що ведуть до виграної і ті, що кінчаються поразкою. Усім тим, що обурюються „аморальністю” макіавеллізму і його проповіді в наші „гуманні часи”, хай відповість знаний сучасний італійський соціолог, Вільфредо Парето: „Яке велике є неуцтво деяких наших сучасників, які й не є у спроможі оцінити ваги питання, що його вистудіював Макіавеллі, а якому вони протиставлять сентиментальні й етичні теревені, позбавлені всякої наукової вартости: а тимчасом, із смішною претенсіональністю уявляють вони себе обізнаними в політичних і соціальних науках”.

Ці „учені” добре зробили б, якби замість Толстих, Франсів, Шовів, Тагорів, Марксів і Декобрів, Еренбургів та Горких та їх українських епігонів, що з побожною облудою підлещуються найнижчим інстинктам маси, — перестудіювали твори великого фльорентинця. Може його „кентаврська” філософія випростувала б їх зігнутий хребет, навчила відрізняти людність від людськості, а ідеалізм від її ідеалізування.

З вдячністю згадуємо цього „амораліста” і його культ держави, читаючи в наших, що „субе-

ренність держави належить вже до історії”, що „ідея суверенности неморальна, неможлива й абсурдна”, що стреміти до своєї держави це „ненаукова утопія”. З вдячністю згадуємо його аксіому, що власна держава без власного війська нічого не варта, читаючи панегірики „українській” радянській державі. З приємністю читаємо його пересторогу, що „кожен, хто основує свою державу, мусить пам’ятати, що всі люди є лихі, та що при першій нагоді дадуть вони вам це відчуття”, — читаючи утопії наших учених про „союзи трьох Русей” або про „солідарність пролтаріату”. Читаючи в Макіявеллія навіть переможець осаджує кольтоністів на завойованій території, — „Володар” розд. III, — то маяченням півголоків видадуться нам голоси тих, що тішаються з большевицько-жидівської кольтонізації України. Згадуючи його перестороги проти „небезпек, які формуються”, — пригадуємо, як це, мов горох об стіну, розліталися об голови наших політиків перестороги проти грядучого ворога — цілої московської суспільности, бо в нас тоді „боролися” тільки з царатом. Читаючи його максимум — числити тільки на себе, а ніколи на любов підвладних або противника, встають у пам’яті надії наших „політиків” на „добре й широке серце московської демократії”, на „змягчення крутого серця царату”; згадується їх „безхитрісна і простодушна” віра в перемену вовка на ягня, в те, що в Московії „не фізичною силою

доведеться здобувати свої права”. — Читаючи в нього, що політик ніколи не повинен бути „мінливим і нерішучим”, — встає перед очима ціла хмара політичних хамелсонів і ціла чехарда наших „програм”. — Читаючи — „назагал, люди судять очима . . . Кожен бачить те, що ти з себе удаєш, а дуже рідко хто пізнається на тім хто ти справді є”; читаючи, що „простак прив’язує вагу лише до позорів”, — то пригадується безліч наших „простаків” від політики, які бачили не правдиві цілі української політики, скажимо, большевиків, лише ті прекрасні гасла, якими вони ті цілі закривали, а в які наші „простаци” так „простодушно вірили” . . .

Як згадаємо що він писав про „варварів” і почуття, які його тоді хвилювали, — то якими дурними видаються нам проповіді „культурників” проти „шовінізму”. Як читаємо, що для „суспільности нездеморалізованої не шкодять ніякі заворушення і розбрат, а для здеморалізованої нінащо придадуться найкращі установи”, — то згадується наш найвний культ форми правління й уперте ігнорування справи морального оздоровлення нації . . . Як читаємо його протести проти тієї фальшивої інтерпретації релігії, яка „обезсилила світ і віддала його на поталу лайдаків”, що нам треба релігії, яка найвищу чесноту бачила б у „великості душі”, — то усвідомлюємо собі який сучасний, який жахливо сучасний є учитель Чезаря Борджя.

Врешті, як читаємо в наших учених, що „погляди, які Макіявеллі висловив про політику... не відповідають нашим переконанням... та йдуть у розріз із найголовнішими постулятами культури”, що „наш погляд на відношення політики до моралі діаметрально протилежний” та що „наше становище до геніяльного флорентинця наскрізь негативне”; що в політиці ми маємо стремити лиш „до світла правди й до ясної майбутності”, маючи за зброю „щирість, взаємне довіря”, „розуміння не лише власних, але й чужих потреб”, відношення „навіть до суперника як до друга”, — то хочеться вовком вити з заздрости, що Італія мала одного Макіявеллія замість соток наших „учених”.

Характеристичне, що в приватнім своїм житті Макіявеллі зовсім не був „макіявеллістом”. Мужньо зносив вигнання, не понижуючися перед противником, без каяття, яке є звичаєм шляхетних антимакіявеллістів. Тверезий до крайньої межі, він кохався в поезії. Автор „Володаря” рівночасно пише комедію „Мандрагора”. „Макіявеллі, — читаємо в Габрієля Бріне, — який мріяв над поезіями, вмів любити. Один із його листів, писаний коли вже мав він п'ятдесятку, показує нам його захопленого правдиво молодечою пристрастю і ніжністю”.

Його книга — геніяльний підручник не тільки для володаря, а й узагалі для провідника, що прагне загнуждати ворохобну дійсність: для лю-

дини високої амбіції, яка ставляє на першій плані загал і себе, як післанця ідеї. Його книга втаємничує в аркани суспільного життя, навчаючи що робити, щоб не бути розтоптаним...

Його ненавидять ось уже чотириста років — без усякої шкоди для його популярності і для правильності його блискучої аналізи реальної дійсності. Ненавиділи, як каліки того, хто каже їм відкинути костурі й іти власними ногами.

В нашу добу розпаношення радикально-соціалістично-ліберальних доктрин; у добу, коли чесною є заколисувати себе приємними, але шкідливими оманами, а „неморальним” є здирати з них маски, представляючи світ таким, яким він є, — переклад класичного твору Макіявеллія є більше, ніж на часі...

Д-р Дм. Донцов

БІБЛІОГРАФІЯ

- Le Prince.
- Discours sur Tite-Live.
- L'histoire de Florence.
- Vilfredo Pareto, Traité de Sociologie générale, 1919, Paris.
- С. Дністрянський, „Нова наука про державу”.
- В. Панейко, „Зєдинені держави Східньої Європи”.
- М. Шаловал, „Револ. Соціалізм на Україні”.
- Бочковський, „Національна справа”.
- В. Винниченко, „Відродження нації”.
- Доц. д-р Іван Мірчук, „Етика а політика”.

НИККОЛЬО МАКІЯВЕЛЛІ

Шляхетному Льоренцові Пера Медічі

Дуже часто ті, що бажають добути ласки володаря, жертвують йому речі, які для них є найдорожчі, або ті, які — як бачать — йому найбільше сподобаються. Дуже часто приносять йому в подарунок коні, зброю, золототкані одяги, дорогі самоцвіти й такі інші оздоби, гідні його величності. Отож і я, бажаючи ставитися перед Вашою Світлістю з якимсь доказом моєї відданості, не знайшов я у себе нічого дорожчого, нічого ціннішого, ніж знання чинів великих людей. Це знання осягнув я довголітнім досвідом у справах новітніх і виучуванням старовинних. Це знання, над яким я довго розмишляв і студіював, зібравши в цій невеличкій книзі, пересилаю Вашій Світлості. І хоч уважаю цю працю за негідну, щоб її передложити Вашій Світлості, то все таки вірю, що зволите великодушно прийняти її. Думаю, що не може бути від мене кращого дарунку, як дати Вам спромогу зрозуміти в найкоротшому часі все те, що я впродовж стільки років, серед стільки невігід і небезпек, пізнав і зрозумів. Мою працю я не виповнив, ні не оздобив велимовними фразами, ні буйними, високо-

летними словами, чи іншими пустими принадами й прикрасами, якими стільки письменників, звичайно, прикрашають свої книги. Я хотів, щоб ніщо не оздоблювало цю працю, лиш щоби правдивість предмету і важливість змісту робили її цікавою. Також не хочу, щоб мені закинули пиху, що — мовляв — людина низького й незначного стану сміє говорити про уряди володарів і вказувати їм напромак. Бо ж так, як ті, що беруться рисувати пляни країни, вибирають низькі місця на рівнині, з яких можуть ліпше бачити природу гір і високих місцевостей, а щоб бачити низини, вибирають високо положені в горах місця, — оттак само, щоби пізнати вдачу народів, треба бути володарем, а щоби пізнати вдачу володаря, треба належати до люду. Хай Ваша Світлість прийме цей невеличкий дарунок із таким же щирим почуттям, із яким я його офірую. Коли пильно його перечитаете й над ним призадумаетеся, тоді знайдете в нім моє щире бажання, щоб Ви дійшли до тієї могутности, яку фортуна і Ваші прикмети Вам ворожать. А як Ваша Світлість із височини Вашого становища кинете, інколи, оком на далекі доли, то пізнасте як незаслужено зношу я безнастанну наругу злосливої долі.

I.

СКІЛЬКИ ІСНУЄ РОДІВ ВОЛОДАРСТВ І ЯКИМ СПОСОБОМ ЇХ ЗДОБУВАЄТЬСЯ

Всі держави, всі володарства, які панували чи панують над людьми, були або є республіки, або князівства. Князівства є наслідні, коли в них здавна володіють володарі однієї родини або нові. Нові, це або зовсім нові, як Міляно за Франческа Сфорци, або як частини прилучені до держави наслідного володаря, що їх здобуває: таким є королівство Неаполь при королі Іспанії. Ці останні володіння таким способом здобуті, звичайно або мають князя, що править ними, або вільні. Здобувається їх зброєю інших, або власною, щастям або відвагою.

II.

ПРО НАСЛІДНІ ВОЛОДАРСТВА

Не говоритиму тепер про республіки, бо деінде вже широко про це говорив¹⁾. Тут я займаюся лиш монархіями. І, зупиняючися над їх родами, говоритиму про способи, якими можна рядити цими державами та їх удержувати. Отож, наслідні держави, звичні до володарів однієї династії, легше удержати, як нові, свіжо завойовані. Бо в перших вистачає не нарушувати системи своїх

¹⁾ В книжці про Тита Лівія.

предків, зручно пристосовуватися до обставин. Таким робом, якщо володар і є людиною пересічного сприту, то завсіди вдержиться у своїй державі, хіба що якась виїмкова й непоборна сила забере її у нього. А навіть позбавлений держави, то при найменшій халепі, що притрапиться займанцеві, її знову в нього відбере.

Наприклад, ми в Італії маємо князя Феррари, який видержав напади Венеціянців у 1484 році, Папи Юлія II у 1510 році лише тому, що вже здавна сидів у цім князівстві. Бо законний володар має менше причин і нагод докучати своїм підданам, — тому і є більше люблений. А як ніякі надзвичайні хиби не зроблять його ненависним, то зрозуміло, що такого володаря свої будуть шанувати: бо пам'ять про колишні перевороти й про їх причини затратилася в давності й безперервності володіння; а завсіди одна зміна, це підготова до другої.

III.

ПРО МІЩАНІ ВОЛОДАРСТВА

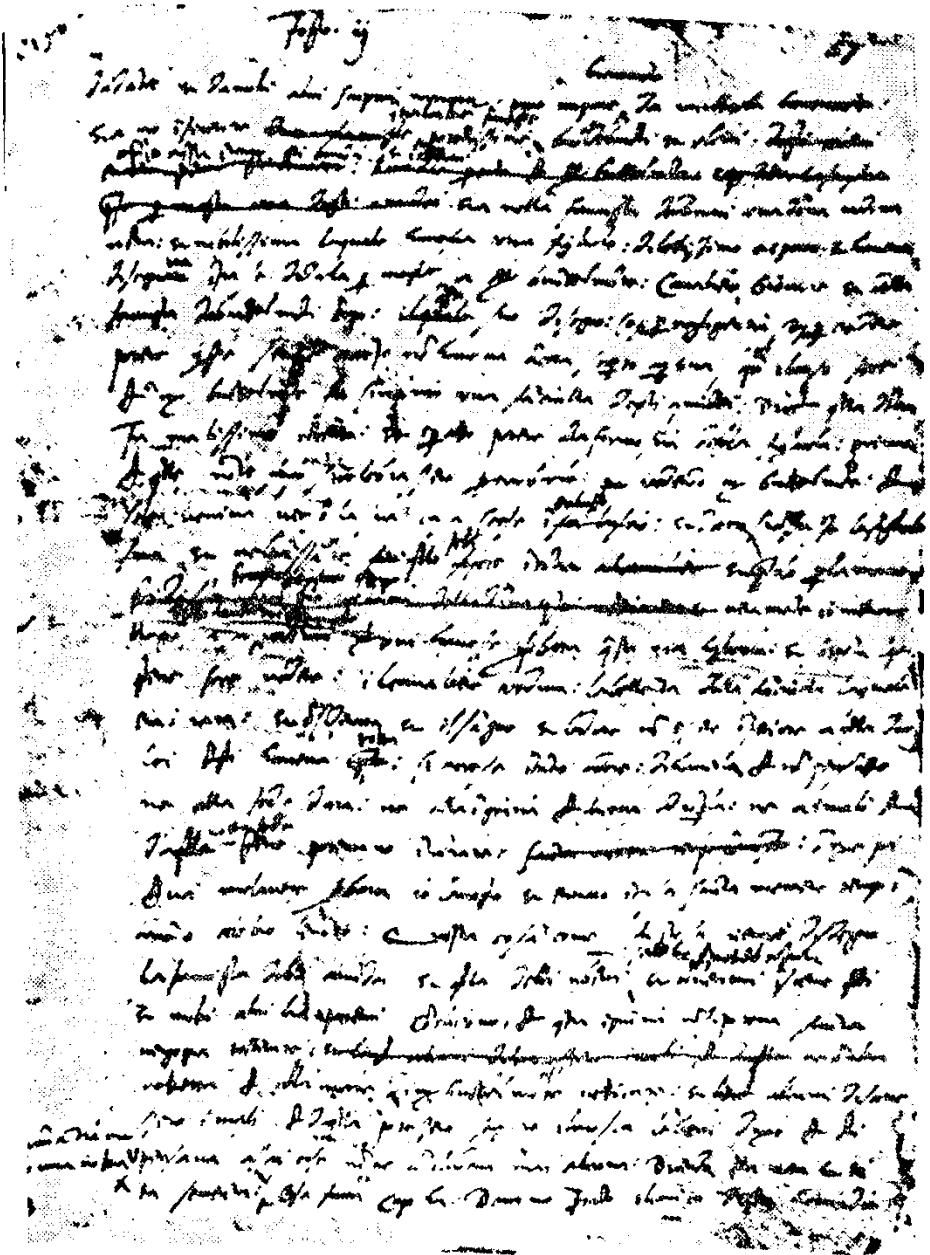
Та на труднощі натрапляємо в новому володарстві. Як воно не є зовсім нове, але подібне до твору, який можна назвати міщаним, то зміни, що в ньому виринають, постають у першу чергу з тих природних труднощів, на які натрапляємо в усіх нових володарствах: бо люди охоче змінюють пана в надії знайти ліпше. І ця надія спону-

кує їх повставати зо зброєю проти того, хто править. Але в цьому вони самі себе дурять, бо досвід хутко їм покаже, що цим тільки погіршили вони свою долю. Причина цього звичайна і зрозуміла: **конечність**, що змушує нового володаря кривдити своїх нових підданих, чи то гноблячи їх своїм військом, чи іншими безконечними прикрасами, звичайними при здобутті нових земель. Таким чином, усіх тих, що ти, займаючи володарство, покривдив, маєш їх своїми ворогами; приятни тих, що тебе туди посадили, теж не зумієш удержати, не маючи змоги вдоволити їх так, як вони сподівалися; ані, будучи супроти них зобов'язаний, не зможеш виступити проти них із суворими засобами. Бо ж, як хтось і сильний своїм військом, то щоб увійти в країну і її зайняти, треба йому завсіди прихильності населення. З цих причин Людовик XII король Франції, швидко зайняв Міляно, але й швидко втратив його. Вистачали лиш сили Людовика — Сфорци, — щоб вигнати його звідти за першим разом. Бо те населення, що відчинило йому брами, як побачило, що завелось у своїх сподіваннях і надіях на майбутнє щастя, не могло стерпіти наруги від нового володаря. Правда, що здобуваючи вдруге збунтовані країни, не так легко їх тратиться. Бо володар, користаючи з нагоди бунту, менше вагається забезпечити себе: караючи винних, пантруючи підозрілих, укріплюючи слабі сторони. Так, що за першим разом, щоб Франція утра-

тила Міляно, вистачало самому Людовикові наробити гамору на кордонах; та щоб утратити його удруге, треба було вже проти Франції зрушити всіх, щоб її війська розбити й вигнати з Італії: а це скоїлося з вище наведених причин. Усе таки, і перший раз, і другий раз вона втратила Міляно. Загальні причини першого випадку вже були обговорені. Тепер лишається обговорити другий випадок і сказати — які засоби були в короля Франції і які засоби міг мати хтось, що був би на його місці, щоб удержатися на здобутих землях, чого не зробив він. Отож, кажу, що ті держави, яких здобувають і приєднують до старої держави, яка їх здобуває, або мають ту саму мову і є тієї самої країни, до якої їх приєднують, або не є. Як є, то дуже легко вдержати їх, надто, якщо немає у них звичаю жити вільними. Щоб їх мати на певне при собі, вистачає знищити рід володаря, що володів ними. А решта, аби лиш не було різниці у звичаях, аби залишити їм давні умовини життя, а люди житимуть спокійно. Так, як ми це бачили в Боргоньї, Бреттаньї, Гвасконьї і Нормандії, віддавна зєднаних із Францією. І хоч є деяка різниця у мові, проте їх звичаї є подібні і можуть існувати згідливо поруч себе. Хто ж такі держави здобуває і хоче удержати їх при собі, той мусить узяти під увагу дві речі: перша, щоб рід їх старого володаря вигас; друга, щоб не зміняти їх законів, не збільшувати їх податків. Таким робом, у короткому

часі здобута країна зіллється зо старим володарством в одно тіло. Та коли здобувається держава в землях із іншою мовою, звичаями й ладом, от тоді й виринають труднощі; тоді треба мати неабияке щастя й неабияку зручність, щоб їх удержати: до цього один із найкращих і найхосенніших засобів є, щоби переможець, який здобув цей край, пішов туди жити. А це причиниться до того, що зайняття цієї країни буде найпевнішим і найтривалішим. Так учинив Турок із Грецією: хоч би був ужив не знати яких засобів, щоб цю державу втримати при собі, то він ніколи її не втримав би, якби не був пішов сам туди жити. Бо хто перебуває на місці, той бачить початок безладдя, то й негайно може йому зарадити. Як же володар не перебуває на місці, то дізнається про безладдя лиш тоді, коли воно розрослося, коли нема вже на нього ради. Крім того, країну не обдирають урядовці твої, бо піддані задоволені, що можуть шукати скорого суду у володаря. Тож, як хочуть вони бути добрі, то мають більше нагоди любити його, як же хочуть бути злими, — боятися його. Як же хтось іззовні хотів би напасти на цю державу, то має більше страху. Таким чином, володар, що в такій країні живе особисто, може її втратити лише з великими труднощами. Другий, кращий засіб, це в одній чи в двох місцевостях творити кольонії, щоб вони були немов ключі до тієї держави. Необхідно є: або робити так, або, в противному ви-

падку, держати в тій країні багато війська. На кольонії князь небагато витрачається: він, творячи їх і удержуючи, не видає на них нічого, або мало. Робить кривду лиш тим, у кого забирає поля і хати, щоби передати їх новим мешканцям, які творять там маленьку частину тієї держави. А покривджені, живучи розсіяно й бідно, не можуть ніколи йому шкодити. Всі ж ті, кого кривда не досягнула, швидко втихомирюються, а з другого боку лякаються, щоб не зробити якоїсь похибки, щоб не скоїлося з ними таке, як і з тими обідраними. У висновку, ці кольонії нічого не коштують, є вірніші й менше небезпечні. Покривджені, живучи в нужді і розсіяно, як я уже сказав, не можуть шкодити. Ще треба знати, що людей треба або приголубити, або винищити: бо мстяться за малу кривду, а за велику не можуть. Отож, як когось кривдиться, то треба кривдити так, щоб не лякатися пімети. Коли ж замість кольоній держиться військо, тоді є більше видатків, так, що всі доходи тієї держави йдуть на військо. Таким чином здобуток приносить завойовникові страту і кривдить багато більше, бо, пересуваючи військо з одного місця на друге, він шкодить усій державі. Цю невигоду кожен відчуває і кожен стає володареві ворогом. А все це вороги, які можуть йому шкодити, бо бють їх у власній хаті. Отож, якби ми не дивилися на цю справу, то військо не приносить ніякої користі, за те кольонії є хосенні. Володар, що знаходить-

Характеристичний автограф Н. Макіявеллія з його твору
„Гісторія Фіорентіне”.

ся у провінції іншої звичаями від його держави, як уже сказано, повинен стати провідником і оборонцем менше сильних її сусідів, а старатися ослабити потужніших і дбати, щоб випадково не увійшов у цю провінцію чужинець рівно потужний як він; бо завсіди так стається, що його старатимуться увести туди невдоволені, або через свою надмірну амбіцію, або задля страху. Як це ми вже бачили, коли Етолійці впустили Римлян у Грецію. Так же й у всяку іншу провінцію куди Римляни входили, їх пускали туди мешканці тієї провінції. І вже так воно буває, що зараз же, як лиш сильний чужинець увіходить у якусь провінцію, то всі ті, що є менше сильні спонукані завистю проти того, що був потужніший за них, переходять до чужинця. Так, що він не матиме ніяких труднощів, щоб їх прихилити до себе, бо вони всі зараз же охоче зєднають свої сили для оборони його нової держави. Він має лиш тим журитися, щоб вони не зростали в силу й не набирали значіння: а дуже легко своїми силами при їх піддержці може він поконати тих, що є сильні, щоб залишитися самому всевладним у тій провінції. А хто не буде таким способом володіти, той швидко втратить те, що здобув, а під час свого володіння матиме безустанні труди й турботи. Римляни, в провінціях, що здобували, добре зберігали ці засади: кольонізували їх, піддержували менше сильних, не допускали до розросту їх сили, понижували сильних і не допус-

кали впливу потужних чужинців. І в цьому випадку хай мені вистачає приклад хоча б Греції. Римляни піддержували там Ахайців і Етолійців, понизили королівство Македонців і прогнали Антіоха. І хоч Ахайці та Етолійці заслужили у Римлян на те, щоб їх держави розрослися, то на це Римляни ніколи не дозволили; ні Пилип не зумів переконати їх щоб були його приятелями, не понижуючи його; ні потуга Антіоха не могла зробити того, щоб вони згодилися, щоб він у тій провінції рядив якоюбудь державою. Бо, в цих випадках, Римляни робили так, як усі мудрі володарі мусять робити. Володарі повинні мати на увазі не тільки теперішні халепи, а також і майбутні та зараджувати їм усім своїм спритом. Бо, передбачивши їх заздальгидь, легко можна їм зарадити; а вижидаючи аж вони зближаться, уже пізно на лік, бо недуга стала невилікувальна. Це таке саме, як — по думці лікарів — із сухотами: на початку легко їх вилікувати, але важко розпізнати їх; а з ходом часу, не розпізнавши їх на початку, і не вилікувавши їх, уже легко можемо їх розпізнати, але важко лікувати їх. Так воно є й у державних справах: бо пізнаючи заздальгидь — на це здатний лише мудрий — зло, яке родиться у державі, його виліковується швидко, але як ми, не знаючи про нього, допускаємо, щоб воно розрослося так, що кожен його пізнає, тоді ліку вже немає. Отож, і Римляни, бачучи заздальгидь якесь лихо, завсіди йому

зараджували і ніколи не допускали до того, щоб воно розрослося, аби лиш оминуті війни; знали бо, що війни оминуті не можна, а можна лиш зволікати, що було б користю для противника: тому й воліли звести війну з Пилипом і Антіохом у Греції, щоб не вести її з ними в Італії. Тоді могли оминуті війну і одну, і другу, та не хотіли цього. Ніколи не припадало їм до впадоби те, що кожного дня не сходить із уст мудреців наших часів: *користати з добродійств часу*. Уважали за певніше користати з власної відваги й мудрости: бо час може привести з собою добро, і зло, і зло, і добро. Та вертаймося до Франції й уважно пригляньмося, чи держалася вона хоч одного того, про що сказано вище. Говоритиму про Людовика — XII, — а не про Карла — VIII. — Людовик довше панував в Італії і тому бачимо краще його поступовання. А побачите, що він поступав якраз навпаки тому, як треба було робити, щоб удержати чужу державу. Короля Людовика привела в Італію амбіція Венеціянців, які з його приходом хотіли забрати для себе половину Льомбардії. Не хочу картати той прихід короля чи спосіб його поступовання. Бо, хочачи стати ногою в Італії й не маючи там приятелів, — навпаки, за вчинки короля Карла перед ним, були зачинені всі двері, — він був примушений навязувати ті приязні, які міг. І його задум був би сповнився швидко, якби він не наробив інших помилок. Отож, здобувши Льомбар-

дію, король зараз же знову добув собі ту повагу, якої його був позбавив Карло. Дженова уступила. Фльорентійці стали його приятелями. Маркіз Мантови, дука Феррари, Бентівольйо, графиня Форлі, пани Фаенци, Пезаро, Ріміні, Камеріно, Пйомбіно, Люкки, Пізи, Сієни, кожен заходився, щоб стати його приятелем. Тоді Венеціанці могли спостерегти нерозсудливість їх поступку, бо, хотючи здобути два міста в Льомбардії, вони зробили короля володарем двох третин Італії. Подумай тепер лиш про одно: з яким малим трудом міг би король удержати в Італії свої впливи, якби він був тримався вище наведених правил; якби охороняв і захищав усіх своїх приятелів, які хоч і великі числом, але слабкі й лякалися один Церкви, другий Венеціанців, завсіди були змушені стояти при ньому, а він при їх помочі міг легко забезпечитися проти тих, які не перестали бути великими. А він, ледве увійшов у Міляно, вже зробив щось зовсім навпаки, даючи поміч Пані Олександрові, щоб він зайняв Романью. Не зауважив, що таким робом ослабив самого себе, втратив усіх приятелів і тих, що були пристали до нього, скріпив Церкву, додаючи до її духовної поваги ще й світську силу. Зробивши цю першу помилку, був примушений іти далі, аж, врешті, щоби покласти кінець амбіції Олександра й не допустити, щоб він заволодів Тосканою, сам мусів прибути в Італію. Не задовольняючися збільшенням могутности

Церкви і втратою приятелів, а ще до того, щоб здобути королівство Неаполь, поділився ним із еспанським королем. І де спершу він був єдиним паном Італії, увів там товариша на те, щоб амбітники тієї провінції й неприхильні до нього мали в кого шукати оборони. А замість того, щоб у тому королівстві лишити короля, свого наємника, він усунув його, а натомість посадив такого, що міг викинути його самого. Справді, жадоба здобувати, це явище дуже природне і звичайне. І завсіди, коли люди це роблять, тоді їх радше хвалять, а не гудять. Але коли вони не можуть цього досягнути, хоч і хочуть за всяку ціну це робити, тоді вони роблять помилку і заслуговують на те, щоб їх картати. Отож, Франція, коли могла своїми силами напасти на Неаполь, тоді повинна була це зробити. Як же не могла, то не повинна була його ділити. А як поділ Льомбардії, який Франція учинила з Венеціанцями, був оправданий, бо з ним станула ногою в Італії, то цей поділ Неаполю треба зганити, бо ніяка необхідність його не оправдувала. То ж Людовик зробив оцих п'ять помилок: знищив слабих; побільшив сили вже й так дуже сильного в Італії; увів до неї дуже сильного чужинця; не перейшов туди жити особисто; не створив там кольоній. А все ж ті помилки були б не принесли йому шкоди за життя, якби був не зробив щостої, а саме: не забрав держави у Венеціанців. Бо понизити їх було б добре, а то й конечно, коли б він не скріпив спер-

шу Церкву і не увів еспанців ув Італію, а зробивши це, він ніколи не повинен був згодитися на їх пониження, бо, будучи могутніми, вони були б перешкодили іншим у поході на Льомбардію, чи це тому, що Венеціянці були б не згодилися на цей похід, не витягаючи з нього якнайбільше користей для себе, чи це тому, що інші зі зрозумілих політичних рацій не були б забрали Льомбардію від Франції на те, щоб її дати Венеціанцям, а не були б мали відваги викликати суперечку з обидвома. Якби хтось мені сказав: та ж і король Людовик відступив Романью Олександрові, а королівство — Неаполь — Еспанії, щоб оминути війну, то я відповім вище наведеними аргументами: ніколи не сміється допускати до безладу лиш на те, аби оминути війну, бо її й не оминається, лише відкладається на твою шкоду. А коли б дехто навів мені приречення, яке король дав папі, що для нього зважить на цей похід у заміну за розв'язання свого подружжя і за кардинальський капелюх для архієпископа з Руан, то на це відповім нижче, коли говоритиму про приречення володарів і як треба його додержувати. Отож, втратив король Людовик Льомбардію, бо не додержував ні одного з тих правил, яких трималися інші, що, забравши провінції, хотіли їх удержати. І це не є ніяке чудо, але зовсім простий і звичайний факт. Про це говорив я у Нант із кардиналом Руанським, коли Валентіно, — так називали загально Чезаря Борджя, — син

папи Олександра, зайняв Романью. Кардинал сказав мені, що італійці не розуміються на війні, а я йому відповів, що Французи не розуміються у справах держави. Бо якби розумілися, то не дозволили б дійти Церкві до такої потуги. З досвіду видно, що потуга Церкви й Еспанії в Італії вкросла при помочі Франції й саме вони спричинили упадок її в Італії. З цього виходить загальне правило, яке ніколи або рідко коли заводить: хто спричинює могутність іншого, той губить самого себе. Бо ту могутність створив або спиритом, або силою. А й одна і друга викликає недовіря у того, що став сильний.

IV.

ЧОМУ ДЕРЖАВА ДАРІЯ, ЩО ЇЇ ЗДОБУВ ОЛЕКСАНДЕР, НЕ ПОВСТАЛА ПРОТИ НАСЛІДНИКІВ ОЛЕКСАНДРА ПО ЙОГО СМЕРТИ?

Беручи під увагу труднощі, які існують при вдержанні новоздобутої держави, міг би дехто дивуватися, що коли Олександр великий, ставши в кількох роках володарем Азії і ледве встигнувши зайняти її, умер; коли б — здавалося б зовсім зрозумілим — в цій державі вибухло повстання, то наслідники Олександра все ж таки вдержали б її; інших труднощів у вдержанні її вони й не мали, як лише ті, що виринали між ними з причини їх амбіцій. На це відповідаю, що воло-

дарства, про які дійшла до нас пам'ять, правлять-ся двома відмінними способами: або править ними абсолютний володар, якому, з його ласки й волі, піддані, як міністри, помагають рядити державою; або володар і барони, які займають рангу міністрів не з ласки володаря, а з рації давности їх роду. Такі барони мають власні держави і підданих, які визнають їх за своїх панів і всі відчувають до них природну відданість. У державах, якими рядить володар і його піддані, володар має більшу повагу, бо в усій його країні немає нікого вищого владою від нього. А як і слухають когось іншого, то лиш як міністра й урядовця, не виявляючи до нього особливої любови. Живими прикладами тих двох способів рядити є у наших часах султан і король Франції. Усією турецькою монархією рядить один пан, а всі інші його раби. Всю свою державу він поділив на санджаки, в які посилав усяких адміністраторів, яких змінює, переносить, як йому сподобається. Король Франції навпаки, поставлений посеред великого числа панів, що походять зо старовинних родів, яких визнають і люблять їх піддані. Вони мають свої привілеї, яких король без небезпеки для себе не може в них забрати. Хто приглянеться одній і другій державі, той побачить, що турецьку державу важко здобути, але здобувши її, уже дуже легко втримати її. Причини труднощів у здобутті турецької держави є в тому, що можновладці тієї держави не можуть

покликати займанця, а він не може сподіватися, що бунт тих, які стоять при кермі уряду улегшить йому його задум, — що виходить ясно з вище наведених розумувань. Бо всіх їх, як рабів і залежних, лиш із великими труднощами можна намовити до відступства; а коли б це й удалося, то мало з них хісна можна сподіватися; зі згаданих уже причин, не зуміють вони потягнути за собою народ. А тому, хто нападає на Туреччину, мусить знати, що зустрине її зєднаною, і більше мусить поклатися на свої власні сили, ніж на безладдя інших. Та коли вже хто поконе Туреччину і розібє її у полі так, що вона не зможе сформувати нове військо, тоді вже не має кого лякатися, крім родини володаря; коли її винищити, тоді вже нема кого лякатися, бо ніхто інший не має довіря у того народу. І як перед перемогою не міг переможець нічого від них сподіватися, так по перемозі не має чого їх лякати-ся. Зовсім навпаки діється у королівствах, які рядять собою так, як Франція, куди можеш легко увійти, прихилиючи до себе кількох баронів королівства, бо ж завсіди знайдуться невдоволені й такі, що бажають зміни. Із згаданих причин вони промостять тобі шлях до тієї держави, вони й улегшать тобі перемогу. Але як ти схочеш удержатися там, то натрапиш на безліч труднощів і від тих, що тобі помагали, і від тих, що ти їх поконе. Не вистачить тобі, що знищив рід князя, бо там лишаються можновладці, що стануть

провідниками нових переворотів. А не маючи змоги ні вдоволити їх, ні знищити, ти при першій найближчій нагоді втратиш ту державу. Отож тепер, як розглянути характер правління Дарія, побачимо, що було воно подібне до правління турецького: тому Олександр найперше вдарив на нього силою і розбив його. Після тієї перемоги, коли Дарій погіб, тоді посідання його держави, з вище згаданих причин, було запевнене Олександрові. Коли б його наслідники були зеднані, то могли б і далі безжурно нею володіти, бо не було в ній інших заворушень крім тих, що викликали вони самі. А державами з таким ладом як Франція, не можна так спокійно володіти. В цім була причина частих повстань у Еспанії, Франції і Греції за римських часів, бо в цих державах було багато князівств. Римляни так довго були непевні щодо посідання цих країн, як довго тривала пам'ять про ті князівства. Щойно коли пам'ять про них загинула, тоді вони, при помочі сили й довготривалості влади, стали спокійними посідачами. А й пізніше, коли між князями прийшло до боротьби, тоді кожен міг привластити собі частину тих провінцій, у яких здобув повагу. Але тому, що в них рід їх давнього володаря вигас, то й не визнавали інших панів, як лише Римлян. Беручи все те під увагу, ніхто не здивується, що Олександр так легко затримав владу над Азійською державою та що інші мали стільки труднощів задержати здобуте: як Пир і багато

інших. І це не було вислідом меншої чи більшої мужности переможця, лише відмінного ладу здобутої держави.

V.

ЯК ТРЕБА РЯДИТИ МІСТАМИ І ВОЛОДАРСТВАМИ, ЯКІ ЗАКИ БУЛИ ЗАЙНЯТІ, ЖИЛИ СВОЇМИ ПРАВАМИ

На те, щоб задержати здобуті держави, які звичні жити своїми правами й бути вільними, є три способи: перший — зруйнувати їх; другий — піти особисто там; залишити їм їх права, беручи з них данину і створюючи там уряд невеличкий числом, який вдержав би цей край приязним для тебе. А тому, що цей уряд декількох, що його створив володар, знає, що не встоїться без його приязни й сили, то робитиме все, щоб його удержати. Країну, звичну жити вільно, легше вдержати правлячи нею при посередництві її ж громадян, ніж іншим способом. Тут, для прикладу, маємо Спартанців і Римлян. Спартанці держали Аteni і Теби, створивши там олігархічну державу, якою кермувало невеличке число обивателів, але, все таки втратили їх. Римляни ж, щоб удержати Капуу, Картагіну й Нуманцію, зруйнували їх і не втратили їх. Коли ж хотіли вдержати Грецію, майже таким способом, як її тримали Спартанці, роблючи її вільною і залишаючи їй права, то це не вдалося їм. Отож, щоб

удержати цю провінцію, мусіли знищити багато міст. Бо й справді, щоб зайняті міста вдержати, нема певнішого способу, як зруйнувати їх. І хто стане паном міста, що звичне жити вільно, а не знищить його, той нехай жде, що воно знищить його. Завжди бо таке місто знайде оправдання, щоб повстати во ім'я вільности і старинного свого ладу, яких ні час, ні признані добродійства не дадуть ніколи забути. І чого б ви не робили, як не розєднували або не розкидали мешканців, то вони не забудуть ні про ту вільність, ні про той лад і при найближчій нагоді схотять їх відзискати. Як це зробила Піза, хоч стільки літ пройшло, коли вона дісталася у неволю Фльорентійців. Та коли міста чи провінції звичні жити під володарем, а його рід уже вигас; коли з одного боку вони привичні до послуху, а з другого, не маючи давнього володаря, не можуть погодитися вибрати нового зпоміж своїх громадян; коли не вміють жити вільними й не дуже спішаються хопитися за зброю, тоді без труднощів може князь прихилити їх до себе й забезпечитися щодо них. Але, в республіках більше життя, більше ненависти, більше бажання пімсти; і не покидає їх, ні не дає їм спокою пам'ять про давні вільности, так, що найкращий із цього вихід: знищити їх, або йти жити між них.

VI.

ПРО НОВІ ВОЛОДАРСТВА, ЯКІ ТРЕБА
ЗДОБУВАТИ ВЛАСНОЮ ЗБРОЄЮ
І ВІДВАГОЮ

Хай ніхто не дивується, що я, говорячи про нові володарства, про володаря і про державу, наводжу найславніші приклади. Бо майже завжди люди йдуть шляхами, що їх проклали інші й у своїх ділах наслідують інших; хоч і не можемо докладно триматися тих шляхів, ані досягнути досконалости тих, яких наслідуємо, то все ж таки, розсудлива людина мусить завжди йти слідами тих великих людей, які є гідні того, щоб їх наслідувати; щоб, як не дорівняти їм, то бодай хоч у дечім наблизитися до них. Таке саме роблять мудрі лучники. Як бачать, що ціль задалека, а знають як далеко і з якою силою несе їх лук, то міряють багато вище, ніж сама ціль. Не на те, щоб стрілою досягнути ту височину, а на те, щоб, міряючи вище, потрапити в саму ціль. Отож, кажу, володарства зовсім нові, де є новий володар, більше чи менше важко удержати, в залежності від більшої чи меншої відваги того, хто здобуває їх. Тому, як хтось із приватної людини стає володарем, а стається це або завдяки його відвазі, або щастю, то одна чи друга з тих двох причин помагають побороти бодай частинно багато перепон. Проте, хто менше вірив щастю, той держався довше; легше вдержатися ще й тому

володареві, який, не маючи своєї держави, примушений жити в новій особисто. Та переходячи до тих, що через власну відвагу, а не через фортуну стали володарями, скажу, що найвизначніші з них це Мойсей, Кир, Ромуль, Тезей та інші. І хоч про Мойсея не треба говорити, бо він був виконавцем того, що Бог по своїй волі йому доручив, проте, вартий подиву за ту ласку, яка робила його гідним розмови з Богом. Та як приглянемося Кирові й іншим, які здобули чи оснували королівство, то всі вони для нас будуть гідні подиву. А як візьмемо під увагу їх діла й особливі їх установи, то вони не дуже будуть відрізнятися від діл Мойсея, хоч цей мав такого великого учителя. Просліджуючи їх діла і життя, побачимо, що вони нічого іншого не мали від фортуни як лише нагоду, яка дала їм матеріял, якому вони могли надати бажану їм форму, яка їм здавалася придатною. Без тієї нагоди їх відвага була б згасла, а без тієї відваги даремною була б нагода. Тож, для Мойсея було конечним знайти народ Ізраїля в Єгипті, що його поневолюють і гноблять Єгиптяни на те, щоб він хотів позбутися ярма неволі і пішов за ним. Треба було, щоб Ромуль не міг залишитися в Альбі; щоби по його уродженні його покинули, щоб він став королем Риму та основником нової батьківщини. Треба було, щоб Кир прийшов до Персів тоді, коли вони були невдоволені володарством Медійців, а Медійці щоби були зледащілі і зникчменілі від

довгого миру. Якби Атенці не були розсіянні, то Тезей не міг би виявити свого геройства. Нагоди, як бачимо, зробили цих провідників щасливими. А незвичайна їх мудрість зробила те, що вони хопилися тієї нагоди і свою батьківщину зробили славною і найщасливішою. Ті, що, йдучи подібним шляхетним шляхом, доходять до володарства, здобувають його з труднощами, але удержують легко. І труднощі, які мають при здобуванні володарства, зроджуються частинно з нового ладу і звичаїв, які мусять вони вводити, щоби поставити на міцних підставах свою державу і свою безпеку. Мусимо знати, що немає речі важчої у виконанні, ні більше сумнівної щодо успіху, ні небезпечнішої у кермуванні, як заведення нового ладу. Бо всі ті, яким при старім ладі було добре, будуть реформаторові неприятелями, а ті, яким новий лад міг би бути добрий, будуть йому непевними приятелями. Обережність млавих приятелів походить дещо зо страху перед противниками, які були задоволені зо старих прав, а дещо з недовіря людей, які не вірять у корисність нових порядків, поки не переконає їх у тім досвід. Ото й буває таке, що скільки разів противники мають нагоду напасти, нападають із незвичайним завзяттям, а ті інші бороняться слабо, так що володар гине разом із ними. Тому, необхідно, щоб ліпше зрозуміти це питання, приглянутися — чи ці реформатори стоять власними силами, чи залежні від інших. Тоб-

то: щоби перевести їх діло, вони мусять просити чи можуть примусити. В першому випадку — завжди вийдуть зле і до нічого не доведуть. Коли ж є залежні від самих себе і можуть примусити, тоді рідко коли їм не вдасться. Тому то всі озброєні пророки — перемагали, а обеззброєні — гинули: бо, крім сказаного, вдача народів є змінлива: легко переконати їх у чомусь, але важко вдержати їх у тому переконанні. Тому, треба улаштуватися так, що як вже не вірять, то щоб силою примусити їх вірити. Мойсей, Кир, Тезей і Ромуль не були б могли довести до того, щоб слухали їх законів, якби були неузброєні. Як у наших часах скоїлося з ченцем Джіролямом Савонаролю: згинув разом із ділом своєї реформи, як лиш юрба почала не вірити йому, а він не мав способу вдержати тих, що йому повірили. Отож, усі такі реформатори мають великі труднощі у поступованні й усі небезпеки стоять на їх шляху. Лише своєю відвагою можуть усе те перемогти. І як тільки переможуть усі труднощі і небезпеки, а їх почнуть шанувати, то вони, знищивши тих, що їм завидували, стоять сильні, певні, шановані і щасливі. До тих великих прикладів хочу додати один меншої ваги: про Гіерона Сиракузького. Він із приватної людини став володарем Сиракузи. Від щастя не дістав він нічого, крім нагоди. Бо сиракузанці, що були поневолені, вибрали його своїм провідником і тоді він заслужив собі на те, що вони зробили його

го своїм володарем. Бувши ще приватною людиною, вибивався такою силою духа, що хто тільки про нього пише, каже, що нічого йому не бракувало до панування, крім держави. Він скасував стару міліцію, зорганізував нову, покинув старі приятелі, здобув нові. А оточений приятелями і військом, яке було його, міг на цих підставах будувати всякий будинок. Тож, багато мав труднощів, здобуваючи владу, але мало, щоб її вдержати.

VII.

ПРО НОВІ ВОЛОДАРСТВА, ЯКІ ТРЕБА ЗДОБУВАТИ ЧУЖИМИ СИЛАМИ І ЩАСТЯМ

Ті, що лиш при помочі фортуни з звичайних громадян стають володарями, осягають це з малими труднощами, але вдержуються з великими. На своєму шляху не натрапляють на ніякі перепони, бо вони летять, мов на крилах. Та всі ці турботи з'являються пізніше, коли вже там усадовилися. Це ті володарі, що дістали державу або при помочі гроша, або з ласки того, що цю державу їм дає. Таке сталося багатьом у Греції у містах Йонії і Гелеспонту, де Дарій, для своєї безпеки і слави, посадив своїх володарів. Таке було і з тими цісарями, що з звичайних людей, через здеморалізованих вояків, доходили до влади. Ці володарі звичайно опираються на волі і щасті тих, що зробили їх великими, а ті обі ре-

чі є найнестійніші і найхимерніші. Ці володарі не вміють і не можуть утриматися на тому щаблі: не вміють, бо хто не є людиною великого розуму і прикмет, той не потрапить командувати; не можуть, бо не мають військових сил, які були б їм віддані і вірні. Врешті, держави що творяться зненацька, як усі інші речі природи, які родяться і швидко ростуть, не можуть мати таких звязків і коріння, щоб їх не змів перший буревій. Отож ті, — як сказано, — що зненацька стали володарями, не мають стільки сприту, щоб уміти затримати те, що їм фортуна дала, ані щоб створити згодом ті підстави, які інші мали вже передтим, поки стали володарями. На ці два способи — як стати володарем шляхом сприту і фортуни, хочу навести два приклади, що скоїлися за нашої пам'яті, а це — Франческо Сфорца і Цезаре Борджя. Франческо Сфорца чесним способом і великою мужністю став із приватної людини дукою міста Міляно. Заки став дукою, мусів поконати великі труднощі, але вдержався дуже легко. З другого боку Цезаре Борджя, прозваний звичайно — дука Валентіно, здобув державу через щастя свого батька і разом із ним втратив її, хоч робив усі заходи, які повинна робити розумна і спритна людина, щоб закріпитися у державі, яку здобули для нього зброя і щастя інших. Бо — як уже сказано вище — хто задалегідь не кладе підстав, той при великому сприті мігби створити їх пізніше, хоч творяться

їх тоді з невігодою для архітекта і з небезпечкою для будинку. Отож, як приглянемося цілому поступованню дуки, то побачимо які могутні підстави поклав він для своєї майбутньої потуги; про ці підстави, думаю, не буде тут зайвим говорити, бо я й не знавби які кращі вказівки дати новому володареві, як не приклади вчинків Валентіна. Бо як його способи й не принесли йому успіху, то в цьому не була його вина, а саме доля поставилася до нього з такою крайною злосливістю. Олександр VI, хочачи зробити свого сина великим дукою, мав багато труднощів у теперішності й у майбутньому. Перше, не бачив спомоги зробити його володарем якоїсь держави, щоб не була вона державою Церкви. А змагаючи відірвати якусь державу від Церкви, знав, що дука міста Міляно і Венеціянці не погодилися б на те, бо вже Фаенца і Ріміні були під зверхністю Венеціянців. Крім того, бачив, що збройні сили Італії, особливо та, якою він мігби скористуватися, були в руках тих, що мусіли лякатися могутности папи. Саме тому й не міг він на ці сили рахувати, бо всі вони були в руках Орсініїв і Кольоннів та їх сторонників. Отож, треба було зрушити той лад і довести до безладдя у державах Італії, щоб деякими частинами їх безпечно заволодіти. Це прийшло йому легко, бо Венеціянці, яких спонукали інші прияни, покликали в Італію Французів. А цьому він не тільки що не спротивився, а ще й сприяв, уневажню-

ючи перше подружжя короля Людовика. Тож, увійшов король в Італію при помочі Венеціанців і за згодою Олександра VI. Ледви увійшов у Міляно, а вже папа мав од нього військо для здобуття Романьї, яку здобув страхом королівського імени. Коли дука здобув Романью й побив Кольоннів, тоді зауважив, що як схоче посуватися вперед, то матиме на перешкодї дві речі: перша, це його ж військо, яке видалося не дуже вірним йому; друга, це воля Франції. Тобто, лякався, щоб військо Орсініїв, яким користувався, не покинуло його й не тільки не перешкаджало йому у здобуванні нових земель, а щоб не забрало у нього вже здобуті. Того ж самого потерпав і з боку короля. Щодо Орсініїв, то вже мав на це доказ, як то по здобутті Фаенци, коли він напав на Больонью, тоді вони в тому нападі байдуже ішли до бою. А щодо короля, то його вдачу пізнав тоді, коли, здобувши князівство Урбіно, напав на Тоскану, а король примусив його занехати цей задум. От тоді дука й постановив не бути вже більше залежним від фортуни і зброї інших. І в першу чергу, в Римі ослабив партію Орсініїв і Кольоннів. Усіх їх сторонників, яких мали між аристократією, прихилив до себе, роблячи їх своїми прибічниками; щедро забезпечив їх матеріально, вшанував їх, даючи їм, залежно від здібности, довірочні становища в урядах цивільних і військових. І так, у пробігу кількох місяців у їх душі вигасла всяка вірність

своїм попереднім партіям і всі вони прихилилися до дуки. Після цього, вижидав нагоди, щоб, — розбивши передтим рід Кольоннів, — знищити Орсініїв. А нагода навинулася у слушний час і він нею покористувався як не можна було краще. Бо Орсінії, зауваживши запізно, що могутність дуки і Церкви була їх руїною, скликали на землях Перуджі зїзд у Маджйоне. Цей зїзд викликав повстання в Урбіно, заворушення у Романьї й безліч небезпек для дуки, які він поконав при помочі Французів. І коли привернув свою силу й авторитет, тоді, не довіряючи ні Франції, ні іншим чужим силам і не хотючи виступати проти них відкрито, вхопився підступу. І так умів заховати свої замисли, що Орсінії, за посередництвом пана Паульо, погодилися з ним; дука, стараючися прихилити Пауля до себе, не жалував нічого, щоб його запевнити, даючи йому одяги, гроші, коні. Так, що їх наївність спонукала їх у Сінігалї віддатися у його руки. Отож, знищивши цих противників, а їх сторонників зробивши своїми приятелями, дука поклав дуже добрі підвалини під свою потугу, маючи всю Романью і князівство Урбіно, і прихилиючи до себе всі ті народи, які вже почали засмаковувати і розкошуватися добробутом. А тому, що цей випадок гідний уваги і щоб його й інші наслідували, то не хочу його поминути. А саме: зараз коли дука зайняв Романью, якою, як він бачив, володіли німечні пани, які скоріше обдира-

ли своїх підданих, ніж сприяли їх добробутові й тим самим були радше причиною їх розєднання, і що в тій провінції було стільки зlodійств, грабіжництва й усяких інших непорядків, тоді дука рішив, що треба дати їй новий уряд, аби ту провінцію довести до спокою й до слухняности. На це настановив там жорстокого і жвавого мессера Реміра Д'Орко, якому віддав повну владу. Цей у короткому часі довів провінцію до спокою й до єдинення, зазнавши через це великої слави. Пізніше дука рішив, що така сувора влада вже безпотрібна; до того потерпав, щоб її не зненавиділи, то в середині провінції настановив під предсідництвом однієї найвизначнішої особи окремих трибунал, у якому кожне місто мало свого представника. А знаючи, що минулі суворості викликали проти нього ненависть, то, хочаби успокоїти настрої населення і прихилити його зовсім до себе, він хотів доказати населенню, що як і була допущена деяка жорстокість, то в цьому винен не він, а шорстка вдача міністра. При цій нагоді, якось уранці, наказав розтяти його на двоє й так залишити біля стовпа, до якого був прив'язаний разом із закривавленим ножем, що служив до сумної езекуції, на майдані міста Чезена на загальне видовище. Жорстокість цього видовища рівночасно вдоволила народ, але і здивувала. Та вертаймося до речі. Отож, коли дука почув свою потугу й побачив, що він частинно вже забезпечений перед небезпекою, тоді узбро-

ївши на свій лад і частинно знищивши ті війська, які, по сусідству, могли його турбувати, а хочаби йти по нові здобутки, мусів рахуватися з Францією, бо знав, що король, який запізно спостеріг свою похибку, не стерпить його намірів. І тому почав шукати нових приятелів та провадити подвійну гру з Францією, коли вона увійшла в неапольське королівство, щоб прогнати еспанців, які облягали Гаету. Його намір був — забезпечитися щодо них. Це було б йому й швидко вдалося, якби був довше жив Олександр VI. Ось, так підходив він до теперішніх справ. А щодо справ майбутнього, то в першу чергу він побоювався, щоб новий папа не був його ворогом і щоб не захотів одібрати в нього того, що дав йому Олександр VI. Проти того хотів забезпечитися чотирьма способами: перший — винищити увесь рід панів, яких обдер на те, щоб не лишити цієї нагоди папі; другий — прихилити до себе всю римську аристократію, щоб нею могли, як сказано, держати папу у віжках; третій — зробити Колегію якнайбільше прихильною до себе; четвертий — захопити у свої руки стільки влади, що коли б його батько помер, то він сам міг би устоятися перед першим напором. Із тих чотирьох задумів, іще до смерті Олександра VI перевів три, а четвертий — майже. Бо з панів, яких ограбив, повбивав стільки, скільки лиш дісталося до його рук, а дуже мало хто з них встиг урятуватися; римську шляхту прихилив до себе,

а в Колегії мав великий вплив. А щодо нових здобутків, то вже задумав був стати володарем Тоскани, а вже володів Перуджією і Пйомбіном, Пізу ж узяв під свій протекторат; зайняти її — залежало тільки від нього, бо не рахувався вже з Францією; не мусів уже оглядатися на неї, від якої Еспанія відібрала королівство Неаполь. Задля цього усі інші намагалися добути його приязнь. Після цього Люкка і Сієна уступили би йому зараз, подекуди з ненависти до Фльорентійців, а подекуди зо страху. Для Фльорентійців тоді уже не було б ради. Коли б йому було тоді удалося те, що вдалося того самого року, в якому вмер Олександр, то був би здобув таку силу й повагу, що вдержався б незалежним від щастя і зброї чужих, сам у своїй потузі і мужності. Та по пяти роках, коли він витягнув шаблю, умер Олександр і залишив йому дійсно сильну державу тільки в Романї; у всіх інших уся його влада висіла в повітрі, а він сам лишився поміж двома дуже сильними ворожими військами, ще й до того смертельно недужий. Та мав він у собі стільки завзяття і стільки сили духа, так добре знав, коли людей треба прихилити до себе, а коли їх згубити, такі сильні були підстави, які поклав за такий короткий час, — що коли б не був мав усі ті війська проти себе, або коли б був здоровий, то напевно перемігби був усі труднощі. А що його підстави були добрі, то це бачимо з того, що Романья вижидала його більше як мі-

сяць; а в Римі, де перебував напівживий, почувався певним: хоч вернулися туди Бальйоні, Вітеллі й Орсіні, то не важилися виступати проти нього. Правда, не міг зробити папою того, кого хотів, але ж міг не допустити до вибору того, якого не хотів. Та якби — коли вмирав Олександр — він був здоровий, то все пішло б легко. Того дня, коли вибрали Юлія II, він сказав мені, що подумав про все, що могло статися по смерті батька й на все найшов раду, лиш одного не взяв під увагу, що в хвилині смерті батька буде й він глядіти смерті увічі. Отож, зібравши всі ті діла дуки, я не мігби його гудити. Навпаки, мені здається, що треба, як це я й зробив, поставити його як зразок для наслідування усім тим, що при помочі щастя і зброї інших дійдуть до володарства. Бо він, маючи великий розум і далекойдучі наміри, не міг управляти інакше. Цим намірам став на перепоні лише короткий вік Олександра і його власна недуга. Тому, хто уважає необхідним у своєму володарстві новому забезпечитися перед ворогами, добути собі приятелів, перемогти силою чи підступом, викликати серед народу любов і страх, мати послух і пошану серед війська, знищити тих, які можуть і мусять тебе напастувати, відновити старий устрій, бути суворим і любленим, великодушним і щедрим, розпустити невірне військо, а створити нове, вдержувати таку приязнь королів і князів, щоб добродійства чинили йому з приємністю, а

напастувати вагалися, — той, хто все те схоче робити, не знайде ніде найсвіжіших прикладів як у чинах дуки Валентіна. Лише одно можна йому закинути: що допустив на папський престіл Юлія II. У цьому випадку вибір його був невлучний. Бо, як уже сказано, як не міг перевести вибору папи, якого хотів, то мігби був не допустити, щоби папою став той, якого не хотів. Ніколи не повинен був погодитися на вибір папи з тих кардиналів, яким він зробив кривду, або зпоміж тих, які ставши папою, могли його боятися. Бо люди шкодять зо страху, або з ненависти. Ті, яким він зробив кривду, між іншими, були кардинали церкви Сан Петро ін Вінколі: Кольонна, Сан Джіорджіо, Асканіо. Усі інші, дійшовши до понтифікату, мусіли б його боятися, крім кардинала Де Руан і Еспанців: ці з уваги на звязки і зобов'язання, а той маючи за собою потугу Франції. Отож, дука, найперше, повинен був зробити папою еспанця. Не можучи зробити цього, повинен був погодитися на кардинала Де Руан, а не на кардинала зі Сан Петро ін Вінколі. Бо хто думає, що можливі під впливом нових добродійств забувають старі зневаги, той помиляється. Тому й дука схибнув у цьому виборі, який став причиною його остаточної руїни.

VIII.

ПРО ТИХ, ЩО ЗЛОЧИНОМ ДІЙШЛИ ДО
ВОЛОДАРСТВА

Мені здається, що не можна поминути двох способів, якими приватна людина доходить до влади, — а яких не можна приписати ні щастю, ні спритові, — хоч про один із тих способів можна б обширніше говорити там, де буде мова про республіку. А ці два способи такі: коли доходить до володарства шляхом злочинним і ганебним або коли приватна людина при допомозі інших громадян стає володарем своєї батьківщини. Говорючи про перший спосіб, пояснюю його двома прикладами: один старинний, другий сучасний. Не буду входити в оцінку вартости цих прикладів, бо думаю, що вони вистачать тому, хто буде примушений у потребі їх наслідувати. Сицилійський Агатокл не лише з приватної людини, але з низького і подлого стану, став королем Сиракуз. Був він син гончаря. І завсідни, на всіх щаблях своєї кар'єри вів злочинне життя. Та свої злочини єднав із такою відвагою духа й тіла, що, вступивши до війська, від ступня до ступня дійшов до того, що став претором Сиракузи. Укріпившись на цьому становищі, постановив собі стати володарем і насильно й без зобов'язань до інших держати те, що йому було признане зовсім добровільно. В цих своїх намірах порозумівся з картагінцем Гамількаром, що

тоді зі своїм військом перебував у Сицилії. Якось, уранці, Агатокл зібрав народ і сенаторів Сиракузи, неначе б то він мав розглядати справи, що торкалися республіки. На умовлений знак його вояки кинулися на сенаторів і на найбагатших із народу та й усіх їх вимордували. По їх смерті він захопив і вдержав у тому місті найвищу владу без ніякого спротиву громадян. І хоч Картагінці двічі розбили його, а врешті й облягли, то він не тільки оборонив своє місто, але, — лишивши одну частину своїх людей для оборони міста, — з другою пішов походом на Африку. В короткому часі увільнив Сиракузу від облоги і довів Картагінців до крайньої необхідности помиритися з ним, задоволитися Африкою, а Сицилію лишити йому. Кожен, хто приглянувся б чинам і відвазі Агатокла, не побачив би в них нічого, або дуже мало такого, щоб можна приписати щастю. Бо він, як сказано вище, не при чийсь помочі, а через здобуття військових ранг, отриманих серед тисячі невигод і небезпек, дійшов до володарства і вдержався на нім відважними й небезпечними заходами. Бо ще не можна назвати похвальним учинком убивати своїх громадян, зраджувати приятелів, бути бузувіром, безмилосердним, безрелігійним: цими способами можна здобути володарство, але не славу. А як візьмемо під увагу відвагу Агатокла, як він умів кидатися в небезпеку й виходити з неї, чи величність його духа, як він умів терпіти й по-

конувати всі супротивності, то не бачимо чому б ми мали ставити його нижче від якого б це не було іншого великого полководця. Проте, його звірська жорстокість і нелюдськість, безліч його злочинств не дозволяють на те, щоб його виславляти, як інших великих людей. То ж не можна приписувати щастю або чесноті те, що він виконав без одного і без другої. За наших часів, за папства Олександра VI, Оліверотто да Фермо, який іще в дитинстві остався сиротою, виховувався у матиного дядька, що звався Джіованні Фольяні, який віддав його у молодому віці до війська під команду Паоля Вітеллія, щоб, відбувши цю службу, дійшов до якогось вищого військового ступня. По смерті Паоля служив він під командою його брата Вітелльоція. І за вельми короткий час, — тому, що був здібний та сильний тілом і духом, — став одним із перших у його війську. А тому, що уважав за ганьбу бути наймитом чужому, задумав зайняти Фермо при помочі деяких громадян міста, яким було дорожче поневолення їх батьківщини, ніж її воля, і при помочі Вітеллеска. Він написав до Джіованні Фольяні, що, перебуваючи стільки років поза рідинною хатою, хотів би прибути й побачити його і своє місто та трохи розглянутися по своїй батьківщині. А тому, що не думав про ніщо більше, як про здобуття слави, то, щоб його громадяни бачили, що він не збивав байдиків, прагнув увійти до міста з парадом, в супроводі

сотні кіннотників його приятелів і служби. Просив, щоб Джіованні Фольяні розпорядив аби громадяни Ферма прийняли його з почестями, бо це прийняття принесе пошану не лише йому, Олівероттові, а й виховникові його, тобто, Фольянісві. І Джіованні зробив усе, щоб громадяни Ферма прийняли з почестями його свояка. Оліверотто розгостився у його хаті, де, по кількох днях коли він обдумав необхідні пляни до свого злочинного наміру, улаштував великий бенкет. На нього запросив Джіованні Фольянія і знатних громадян Ферма. Коли скінчився бенкет та інші заботи, які звичайно бувають на бенкетах, Оліверотто хитро почав поважну розмову про могутність папи Олександра і його сина Чезаря та про їх діла. До цієї розмови приєдналися Джіованні та інші. Несподівано, Оліверотто піднявся і сказав: треба бути обережним і треба перейти в затишніше місце, щоби про ці речі говорити. І пішов до однієї кімнати, а за ним Джіованні та інші громадяни. Ще не встигли вони зайняти місця, а вже з захованих кутів вискочили вояки й помордували Джіованнія та інших. Після цього злочину Оліверотто сів на коня, вихром пігнав і в палаті обляг найвищу раду. Рада зо страху мусіла стати йому послужна і створити уряд, головою якого він проголосив себе. А тому, що всі невдоволені, які могли йому шкодити, вигинули, то він, увівши новий цивільний і військовий устрій, зумів укріпитися. Таким робом, упро-

довж одного року свого володарства, він не лише став безпечним у місті Фермо, але й грізним усім своїм сусідам. І було б важко його повалити, як і Агатокла, якби не дав себе одурити Чезареві Борджя. Це було тоді, коли в Сінігалі, як сказано вище, Чезаре взяв підступом Орсініїв і Вітелліїв. От тоді, в рік після батьковбивства, Оліверотто був схоплений і задушений разом із Вітелльоццом, його учителем у відвазі і злочині. Дехто міг би дивуватися, як це могло бути, що Агатокл, чи хтобудь до нього подібний, по безлічі зрад і жорстокости міг жити довго й безпечно у своїй батьківщині, міг боронитися перед зовнішніми ворогами, а його громадяни ніяких змов проти нього не робили. Тоді ж багато інших через свою жорстокість не вміли вдержати держави навіть у час миру, не говорячи вже про непевні воєнні часи. Думаю, що це залежить від того, чи жорстокість є добре чи зле ужита. Добре використані жорстокости можемо назвати ті — коли про зло можна говорити як про добро — які виконуються єдиний раз із необхідности, щоб забезпечитися; яких пізніше не повторяється, а використовується як можна найбільше для добра підданих. Зле використані є ті, яких із початку є мало, але які з часом, замість меншати, зростають. Ті, що держатимуться того першого способу, можуть при помочі Бога і людей принести своїй державі деякий хосен. Як зробив Агатокл. Для інших, неможливо вдержатися. От, томуто

треба знати, що займанець, здобуваючи якусь державу, мусить усі необхідні жорстокості виконати за одним махом, щоб до них не вертатися щоденно, не вертаючися до них, забезпечити собі людей і прихилити їх до себе добродійствами. Хто робить інакше, чи це з боягузства, чи за злою радою, примушений безперервно держати в руці ніж і ніколи не може опертися на своїх підданих. Бо піддані з причини безперервних і свіжих кривд не можуть мати до нього довіря. Бо кривди мусять бути зроблені всі нараз, бо що коротше їх відчувається, то менше дошкулують. Добродійства треба робити потрішки, щоб краще їх засмаковували. А понад усе володар мусить жити зі своїми підданими так, щоб ніякий випадок, злий чи добрий, не викликав у нього зміни до них: бо коли бурхливі часи тебе примусять, тоді вже немає часу чинити людям зло, — а добро, яке ти зробиш, не принесе тобі хісна, бо скажуть: силуване. І ніякого признання воно тобі не принесе.

ІХ.

ПРО ПРАВНЕ ВОЛОДАРСТВО

Тепер розглянемо другий спосіб, тобто, коли не шляхом злочину чи іншого осоружного насильства, а при помочі своїх співгромадян хтось стає володарем своєї батьківщини. Таке правління можна назвати правним. Щоб до нього дійти,

то не треба мати ні заслуг, ні щастя, треба лише сприту й хитрунства. Отже, до такого володарства треба доходити через прихильність народу, або через прихильність можніх; бо в кожному місті знаходяться ці два гурти зроджені з того, що народ не хоче, щоб над ним панували і гнобили можні, а можні хочуть панувати й гнобити народ. Ці два суперечні змагання доводять до одного з трьох наслідків: або до володарства, або до вольности, або до безладдя. Володарство видвигає або народ, або можні, залежно від того, яка з цих двох сторін має до того нагоду. Бо можні, бачучи, що не видержать напорю народу, починають висувати одного зі своїх і роблять його володарем, щоб могти в тіні його влади задовольнити свої апетити. Так і нарід, бачучи, що не встоїться під напором можніх, висуває одного зпоміж себе і робить його володарем, щоб у його авторитеті знайти оборону. Той, що приходить до влади при помочі можніх, удержується з більшими труднощами, ніж той, що приходить до влади при помочі народу: бо він, оточений багатьма такими, яким здається, що дорівнюють йому, — не може ними ні послугуватися, ні приказувати їм, як хотів би. А той, кого робить володарем прихильність народу, стоїть сам, біля нього або немає нікого, або є дуже мало таких, щоб не були готові коритися йому. Крім того, не можна чесним способом задоволити можніх, не кривдячи інших. Та інакше з народом: бо стрем-

ління народу є чесніші, ніж можніх: перші, хочуть гнобити, другий, не хоче бути гноблений. Треба ще додати, що перед неприхильно настроєним народом володар ніколи не зможе забезпечитися, бо має перед собою велике число; перед можніми може забезпечитися, бо їх є мало. Найгірше чого володар може сподіватися від неприязного йому народу, це — коли цей нарід покине його. А від можніх, неприязних йому, не лише мусить берегтися, щоб його не покинули, а ще й щоб не виступили проти нього. Бо можні більше обачні й хитрі, заздалегідь подумують про свій рятунок і пошукають прихильности того, хто — як сподіються — стане переможцем. Далі, володар мусить неодмінно жити з тим самим народом, але може жити без тих самих можніх. Кожного дня він може їх створити і згубити, надавати або відбирати, коли це йому сподобається, їм їх повагу. Для ясности скажу, що можніх треба ділити на два гурти — або вони поступають так, що зовсім вяжуться з твоєю долею, або ні. Тих, що віддано служать, а які не є захланні, треба обдаровувати почестями й любити. Тих, що не є віддані, треба оцінювати в двоякий спосіб: коли роблять це з боязливости, або з туподумства, тоді мусиш ними послуговуватися, а зокрема тими, що є людьми доброї ради, бо як матимеш успіх, то славитимуть тебе, а в час неолі не маєш чого лякатися їх. Але коли не віддані тобі з розрахунку або з честолюбства,

тоді це знак, що думають більше за себе, ніж за тебе. Володар мусить бути перед ними обережний і мати їх за явних ворогів, бо в лихій годині вони причиняться до його руїни. Той, хто стає володарем з прихильности народу, мусить удержати його приязнь до себе. А це прийде йому легко, бо народ хоче, щоб його тільки не гнобили. Той же, що стає володарем з волі можніх проти волі народу, повинен передусім робити все, щоби прихилити його до себе; це піде йому легко, коли візьме народ під свою опіку. В цім випадку народ іще більше прихильється до володаря, ніж коли б той дійшов до влади з його волі. Бо коли люди зазнають добра від того, від кого сподівалися зла, тоді почуваються ще більше зобов'язані свому добродієві. Отже, володар може прихилити до себе народ багатьма способами, які, залежно від випадку, ріжняться; отож, годі дати тут певне правило. Тому й не буду про це розводитися. Скажу тільки, що володареві необхідно мати приязнь народу. Інакше, в годині скрути не матиме нізвідки рятунку. Набід, володар Спарти, видержав напір усієї Греції і звитяжного римського війська й оборонив перед ними свою батьківщину і державу. Для цього у хвилину небезпеки йому вистачило лише прихилити до себе кількох із аристократії. А коли б народ був до нього ворожий, то це було б йому не вистачило. І хай ніхто не думає опрокинути мою думку отією перестарілою приповідкою, що *это*

шукас підстави в народі, той буде на болоті. Це с правдою тільки тоді, коли приватна людина опирається на народі і жде, що той визволить його з рук його ворогів чи від уряду. В цьому випадку міг би бути часто одурений. Таке скоїлося в Римі Гракхам, а у Фльоренції Мессерові Джорджіо Скалі. Але, коли володар опирається на народі, коли вмів приказувати, коли не тратить відваги у біді, сильний духом, коли не занедбає потрібних приготувань і своєю бадьорістю та енергією підтримає дух загалу, тоді такого володаря нарід ніколи не зрадить, а він переконається, що знайшов гідну опору. Такі володарства звичайно падають тоді, коли переходять до абсолютистичного устрою. Бо тоді ці володарі або виконують владу самі або за посередництвом урядовців. У цьому другому випадку їх становище хиткіше і небезпечніше, бо в усьому вони залежні від волі тих громадян, яким доручена магистратура. Ці останні, надто в часах непевних, можуть дуже легко забрати у володаря державу, бунтуючися проти нього, або відмовляючи йому послуху. Такий володар у хвилині небезпеки не матиме часу захопити абсолютну владу у свої руки, бо і громадяни, і піддані, які звикли слухати приказів урядовців, у тих непевних хвилинах не схотять його самого слухати. Бо в сумнівних часах завсіди матиме брак людей, яким він міг би довіряти. Крім того, такий володар не може рахувати на те, що бачить у часи миру, ко-

ли громадяни мають потребу в державі — тоді кожен спішить, кожен обіцяє, кожен хоче вмерти для нього, коли смерть далека. Та в бурхливих часах, коли держава потребує громадян, тоді знаходиться їх небагато. Цей досвід є тим більше небезпечний, що можна його зробити лише раз. Тому, мудрий володар мусить продумати над способом, при якому його громадяни завсіди й у кожному пору, яка б вона не була, потребували б його, щоб завсіди були йому вірні.

Х.

ЯК ТРЕБА ОЦІНЮВАТИ СИЛИ ВСІХ ВОЛОДАРСТВ

Беручи під розгляд якість цих володарств, треба ще мати на увазі: чи володар має таку сильну державу, що, на випадок потреби, зуміє сам оборонитися, чи завсіди мусить шукати помочі в інших. Для кращого вияснення скажу, що тільки ті можуть удержатися власними силами, що мають досить людей або гроша, щоб виставити добре військо і звести в полі бій із кожним, хто на них нападає. І навпаки, завсіди шукають помочі в інших ті, що не можуть вийти проти ворога у поле, але мусять ховатися й боронитися за мурами та їх сторожити. Про перший випадок я уже говорив, а далі скажу ще те, що буде треба. Про другий випадок не можна нічого іншого сказати, як порадити таким володарям, щоб во-

ни забезпечували і фортифікували свої резиденції, не журячися про край: бо хто б це не був, як його столиця буде добре уфортифікована, а підданих привяже до себе засобами, про які я сказав уже й нижче скажу це, то на такого ніколи не нападають без великої надуми: бо люди є завжди ворожі до підприємств, у яких натрапляють на труднощі: не здається легким напасти на володаря, який добре укріпив свою столицю і якого свій народ не ненавидить. Міста Німеччини є дуже вільні, мають невелику територію, а цісаря слухають тільки тоді, коли їм хочеться, й не бояться ні його, ні іншого потужного сусіда. Бо ці міста так укріплені, що кожному видається їх здобуття річчю важкою і марудною. Усі ті міста обкопані ровами, обведені відповідними мурами, мають досить артилерії і завжди держать у громадських льохах на цілий рік запаси їдженя, пиття й ogrівання. Крім цього, щоби прохарчувати бідні верстви, без витрати громадського гроша, мають завжди у громаді приготувану для них працю на один рік і то в тих ремеслах, які є живчиком і життям того міста і з яких ті верстви живуть. Далі, вони високо ставлять військові справи і видають багато розпорядків, щоб їх удержати на височині. Отож, на володаря, що панує в укріпленім місті і який не є зненавиджений, не легко напасти. Коли б хтось і захотів, то напасник відійшов би з соромом. Бо у світі бувають такі часті зміни, що майже не-

можливо, щоб хтось увесь рік міг ледацїти з військом у полі, облягаючи місто. Хтось міг би сказати: коли обложене населення, що має посілості поза мурами, побачить, що вони горять, тоді втратить терпеливість; а довга облога і власний інтерес примусять його забути про володаря. На це відповім, що сильний і відважний володар ті труднощі завжди перемаже, то додаючи підданім надії, що лихо не потриває довго, то викликаючи в них жах перед жорстокостями ворога, то зручно забезпечуючися перед тими, які видаються йому надто сміливими. Крім цього, як звичайно ворог негайно по своєму приході мусить палити й руйнувати їх край і то ще в той час, коли люди тримаються ще завзято й готові боронитися. Тому тим менше володар потребує лякати того, бо після кількох днів, коли розгарячені уми холонуть, шкоди вже заподіяні, лихо вже зазнане, а ради на нього уже немає. От, тоді піддані ще тісніше гуртуються біля володаря, бо здаватиметься їм, що він іще більше супроти них зобов'язаний, коли їх хати згоріли, їх землі поруйновані в його ж обороні. А вже така вдача людей: радше бути зобов'язаними за ті добродійства, які вони роблять, ніж за ті, які отримують. Отож, уважно розглянувши все те, побачимо, що не є важко розумному володареві підтримувати дух співгромадян перед і по облозі, коли не бракує йому засобів до виживлення й до оборони.

ХІ.

ПРО ЦЕРКОВНІ ВОЛОДАРСТВА

Тепер залишається нам сказати про церковні володарства. Щодо них, то всі труднощі є перед здобуттям тих володарств. А здобувається їх або особистими прикметами, або щастям, вдержується ж їх без одного і без другого. Бо ці володарства опираються на стародавніх релігійних установах, а вони мають таку силу і повагу, що підтримують при владі своїх володарів, якби вони не вели себе, яке б життя вони не провадили. Тільки ці володарі мають державу й не боронять її, мають підданих і не правлять ними. І хоч ці держави неборонені, то ніхто їх не відбирає. А піддані, тому, що ніхто ними не править, не журяться за володарів, не думають та й не можуть увільнитися від них. Тож, тільки й ці володарства є безпечні і щасливі. Але тому, що цими володарствами кермують вищі сили, яких людській думці не збагнути, не стану про них говорити. Ними піклується та їх удержує Бог, а тому говорити про них було б для людини завеликою смілістю, а то й зухвальством. А все ж таки, якби хтось мене спитав, яким способом Церква в земських справах дійшла до такої могутності, що — хоч перед папою Олександром італійські потентати і не тільки ті, що їх звать потентатами, а й найменший барон і пан легковажили нею як світською потугою, то тепер тремтить перед нею

французький король, якого вона вигнала з Італії, зруйнувавши рівночасно Венецію, то, хоч усе те вже відоме, здається мені, не буде зайвим пригадати хоч частинно причини цього. Перед приходом Карла VIII, французького короля, до Італії, ця країна була під володарством папи, Венеціянців, короля Неаполю, дуки з Міляно і Фльорентійців. Ці володарі мали в першу чергу дві турботи: перша, щоб чужинець не увійшов із військом в Італію; друга, щоб ніхто з них не поширив своєї держави коштом другого. Найбільше треба було стерегтися перед папою і Венеціанцями. І щоб останніх тримати здалека, треба було злуки всіх інших, як це зроблено для оборони Феррари. А щоб гамувати папу, послуговувалися римськими аристократами, які, поділені на два табори, Орсініїв і Кольоннів, завсіди мали якісь причини до сварки. Стоячи завсіди озброєні на очах самого папи, вони держали папство кволим і безсилим. І хоч інколи з'являвся відважний папа, як наприклад, Сикст, то все таки ні щастя, ні зручність ніколи не могли витягнути його з клопотів. Коротке життя пап було причиною. Бо десять років — стільки менше-більше жив один папа — ледве вистачало, щоби приборкати якусь партію. Як, скажімо, один папа майже винищив Кольоннів, то по нім приходив наступний, ворог Орсініїв, який рятував перших, а Орсініїв не мав часу винищити. Це й було причиною, що світську потугу папи мало шанували

в Італії. Потім прийшов Олександр VI, який ліпше від усіх своїх попередників, пап, які колинебудь були, показав, що міг зробити папа грішми і мечем. Доказом того усе те, що зробив при помочі дуки Валентіна і скориставши з приходу французів, як про все те згадав я вище, говорячи про славні діла дуки. І хоч його наміром було додати сили не Церкві, але дуці, то все таки те, що зробив пішло на скріплення могутності Церкви, яка по його смерті й по смерті дуки стала спадкоємцем його трудів. Потім прийшов папа Юлій II і застав Церкву могутною, побільшеною на цілу Романью, із знищеною римською аристократією, зо знівченими під ударами Олександра партіями. Ще й до того застав прочищений шлях до джерел, із яких збирати гроші, чого перед Олександром ніхто ніколи не робив. І в цьому Юлій не тільки пішов слідами свого попередника, а ще й перевищив його. Він постановив зайняти Больонью, винищити Венеціянців і вигнати французів із Італії. Всі ці задуми йому вдалися з тим більшою для нього славою, що все те зробив у намірі зміцнити Церкву, а не когось із своїх прихильників. Лишив також оба табори Орсініїв і Кольоннів у такому стані, в якому їх застав. І хоч між ними були провідники, що хотіли починати колотнечу, то все таки дві речі гатували їх: одна, це могутність Церкви, що огортала їх тривогою, друга, що вже не мали кардиналів із своїх родів, які, звичайно, розпочинали

колотнечі між партіями. Ніколи ці партії не будуть спокійні, як матимуть своїх кардиналів, бо ці кардинали підюджують у Римі й поза ним партії, яких барони мусять боронити; так, через амбіцію прелатів постають незгоди й колотнечі між баронами. Отож, його святість папа Лев застав папство дуже могутнім і по ньому можна сподіватися, що як його попередники поширили папство зброєю, то він своєю добротою і безліччю інших чеснот зробить його ще більше потужним і шанованим.

ХІІ.

СКІЛЬКИ Є РОДІВ МІЛЩІ І НАЄМНОГО ВІЙСЬКА

Обговоривши докладно всі прикмети володарств, про які я на початку постановив собі говорити, і розваживши частинно причини їх розцвіту або занепаду, і показавши способи, якими многі старалися їх добути, — мушу тепер іще загально обговорити про напади й оборони, які кожному вище згаданому володарству можуть притрапитися. Ми вище сказали, як необхідно володареві мати добрі підвалини, бо в противнім випадку мусить згинути. Найважніші підвалини для усіх держав, і нових, і старих, і мішаних, це добрі закони і добре військо. А тому, що не може бути добрих законів там, де немає доброго

війська, а де є добре військо, там і закони добрі, то й говоритиму не про закони, тільки про військо. Отож, кажу, що військо, яким володар боронить свою державу, є або власне, або наємне, або помічне, або мішане. Війська наємні, чи помічні є безхосенні й небезпечні. А хто опирає свою владу на наємному війську, ніколи не буде ні спокійний, ні безпечний. Бо це військо поріжнене, зарозуміле й не знає карности, невірне, відважне між приятелями, а проти ворога боязливе; не має віри в Бога, ні льюальне супроти людей. Так, що упадок володаря приходить тут із першим же нападом. Під час миру те військо тебе обдирає, а під час війни ворог. Причина цього та, що те військо не має іншої любови, ні іншої причини, яка втримала б його на службі, як ота невеличка платня, яка не вистачає, щоб воно хотіло вмирати за тебе. Вони охоче бажають бути твоїми вояками поки ти не ведеш війни, а коли приходить війна, тоді вони втікають, або йдуть собі геть. І в цьому випадку легко можу переконати, що ніщо інше не спричинило руїни Італії, як це, що вона цілими довгими роками опиралася на наємних військах: вони спочатку навіть добре пописувалися і видавалися відважними в боях між собою; та як тільки прийшов чужинець, вони показували чого були варті. Тому й Карлові, французькому королеві, так лег-

ко вдалося зайняти Італію*); отже, як хтось говорив, що причиною цього були наші гріхи, то правду говорив, лиш не були це гріхи ті, що він думав, а ті, про які я оповів. Тому, що були це гріхи володарів, вони за них відпокутували. Хочу тут ліпше доказати згубливість такого війська. Наємні вожди або є люди знамениті, або ні; як є знамениті, то ти не можеш їм довіряти, бо завжди змагатимуть до власної великості, чи то гноблячи тебе, свого пана, чи то гноблячи інших проти твого наміру. Коли вожд не є мужній, тоді, звичайно, згублять тебе. А як мені на це відповідять, що кожен хто матиме зброю в руках зробить так само, чи буде він наємний чи ні, — то відповів би я, що за зброю хапається або володар, або республіка; володар мусить іти й особисто виконати провід над військом; республіка віддає його одному з своїх громадян, а коли посилає такого, що не надається на вождя, тоді мусить його змінити, коли ж надається, тоді звязати його законом, щоб ізпід нього не вийшов. І з досвіду бачимо, що лиш озброєні володарі і республіки доконують дуже великих чинів, а наємні війська ніколи нічого іншого не приносять тільки шкоду. Республіка, що має своє

*) В оригіналі: "pigliare Italia col gesso", дослівно: „зайняти Італію крейдою”, тобто, передні сторожі військ Карла, посуваючися без спротиву, щоб зайняти Італію, займали квартири, роблячи крейдою на дверях хат знаки. Перекл.

військо, не так легко скориться забаганкам свого генерала, як та що має на послугах чужинецьке військо. Багато віків стояли вільні Рим і Спарта, коли мали своє військо. Швайцарці, озброєні від ніг до голови і тішаються повною свободою. Прикладом наємного війська в старині можуть служити Картагінці, які, по скінченні першої війни з Римлянами, малоццо не були поневолені своїм наємним військом, хоч вождями були громадяни тієї ж Картагіні. Пилипа Македонського, по смерті Епамінонда, Тебанці зробили вождем своїх людей, а він, після перемоги, відібрав їм свободу. Мілянці, по смерті дуки Філіпа, найняли собі за начальника своїх військ проти Венеціанців Франческа Сфорцу, який, поконавши ворога біля Караваджіо, злучився з ним, щоб ізгнобити Мілянців, яким служив. Його батько, Сфорца, коли був на службі в королеви Іванни неаполітанської, зненацька залишив її без оборони, так, що вона, щоб не втратити королівства, була змушена здатися на ласку короля Арагонського. Як же мені скажуть, що Венеціанці й Фльорентійці поширили свої володарства якраз при помочі того війська, а його вожди ніколи не зробили себе володарями, а навпаки, захищали їх, то відповім: у цьому випадку Фльорентійці мали щастя, бо з тих мужніх вождів, яких могли боятися, одні не перемогли, другі натрапили на перепони, інші ж куди інде повернули свої амбіції. Той, що не переміг, був Джіованні Акуто. Тому,

що він не переміг, його вірності не можна було перевірити. Але кожен признасть, що перемігши, поставив би Фльорентійців у залежність від його ласки. Сфорца завсіди мав проти себе родину Браччів, отже, вони взаємно себе пильнували. Франческо шукав заспокоєння своєї амбіції у Льомбардії, а Браччіо в церковних володіннях у Неаполі. Та повернімо до того, що скоїлося за наших часів. Фльорентійці зробили своїм вождем Паоля Вітеллія, людину розумну, який зачавши простим громадянином, дійшов до дуже великого значіння. Коли б він здобув Пізу, то ніхто б не заперечив, що Фльорентійці стали б залежні від нього. Бо коли б він пішов на службу їх ворогів, тоді не було б їм рятунку, мусіли б йому коритися. А щодо Венеціанців, то як розглянемо їх воєнні успіхи, то побачимо, що лише тоді скріплювали свою безпеку і славу, коли вели війну своїми людьми. Поки вони свої воєнні походи не скермували на суходіл, поти і шляхта, й узброєний народ доказували великих діл. Але коли почали вести війни на суходолі, тоді втратили ту мужність і пішли за звичаями Італії. На початку їх операцій на суходолі, не маючи там великої держави, а маючи голосну славу, не потребували дуже лякатися своїх вождів. Але, коли вони поширили свої володіння, під проводом Карміньюоля, тоді спостерегли свою похибку: пізнавшись на його мужності, бо під його ж проводом побили вони дуку з Міляно, а з друго-

го боку пізнавши як мляво він провадить війну, рішили, що з ним уже не зможуть перемогти. А що не хотіли й не могли його звільнити, щоб не втратити того що здобули, то й були змушені, щоб забезпечитися перед ним, убити його. Пізніше, їх вождями були Бартольомео да Бергамо, Роберто да Сан Северіно, граф ді Пітільяно й інші. З тими могли радше програти, ніж виграти. Як це пізніше притрапилося їм під Вайл'я, де вони в один день утратили те, що такими важкими зусиллями здобували вісімсот років. Бо того рода військо приносить лише нужденні й повільні успіхи, а за те наглі і велетенські втрати. Тому, що ці приклади знову примусили мене говорити про Італію, де вже багато років господарять наємні війська, хочу основніше про них поговорити, щоб, бачучи їх початки і розріст, можна було тим краще направити їх. Треба знати, що саме в той час коли цісарців почали проганяти з Італії, а папа в земських справах здобув більшу повагу, саме тоді Італія поділилася на кілька держав: багато більших міст повстали проти своєї шляхти, яка спершу, коли піддержував її цісар, гнобила їх, а церква піддержала їх, щоб збільшити свою повагу у світських справах. Багато ж інших міст наставили собі власних громадян на володарів. Таким чином, майже вся Італія перейшла в руки Церкви і кількох республік, а тому, що ні духовенство, ні громадяни не вміли орудувати зброєю, то почали наймати на службу чу-

жинців. Перший, що зробив це військо голосним був Альберіго да Коніо з округи Романьї. Зпід його руки вийшли, між іншими, Браччіо і Сфорца, які у своїх часах були панами Італії. Після них прийшли всі ті, які аж до наших часів проводили військами Італії. Їх завзятість довела лиш до того, що Італію загарбав Карло, зрабував Людвик, знасилував Фердинанд, зганьбили Швайцарці. Уживали вони того способу, що, висуваючи на перше місце своє власне значіння, відбирали те значіння піхоті. Це тому, що не маючи своїх земель, опираючися на власнім сприті, вони не могли здобути значіння з малим числом пішого війська, а великого не могли прохарчувати. Ось, саме з цих причин обмежилися вони до кінноти, бо при її невеликому числі, завжди були забезпечені і прожитком, і славою. Врешті, справи дійшли до того, що серед двадцяттисячного війська не було й двох тисяч піхотинців. Крім цього, цілий свій сприт спрямували до того, щоб вони та їх вояки оминули всякий труд і страх, не забиваючи себе взаємно в боях, давали лиш себе брати в полон без кровопролиття. Ніччю не стріляли на обляганих, а облягані не стріляли вночі до їх таборів. Не оточували таборів ні окопами, ні ровами. А зимою не виходили в поле. І на все те дозволяли їх військові правильники. І все те видумали, щоб, як сказано, оминати труднощі й небезпеки. Тим усім довели Італію до рабства і ганьби.

ХІІІ.

ПРО ВІЙСЬКО ПОМІЧНЕ, МІЩАНЕ І ВЛАСНЕ

Помічні війська, які також належать до безпотрібних військ, це ті, які кличуться у якогось потужного володаря, щоби прийшов із своїм військом тобі на поміч та оборону, як недавно зробив це папа Юлій. Під час свого походу на Феррару, зробивши сумний досвід із безвартісним наємним військом, закликав помічне військо. І договорився з Фердинандом королем Еспанії, щоби цей своїми людьми і військом поміг йому. Це військо може бути хосенне й добре для себе самого, але завсіди є шкідливе для того, хто його кличе: бо як воно програє, то ти пропає, як перемає, то ти стаєш його невільником. Цими прикладами заповнена вся старовинна історія, але я, все таки, хочу зупинитися над іще свіжим прикладом Юлія ІІ. Нічого нерозважнішого він не міг зробити, як те, що, хочаби забрати Феррару, віддав себе всього в руки чужинця. Та його щаслива доля зродила ще третю причину, завдяки якій йому не довелося зазнати наслідків свого неfortunного рішення. А саме: коли помічні йому війська були розбиті біля Равенни, несподівано для нього і для інших зявилися Швайцарці, які прогнали переможців. І так папа не попав у полон ні до ворогів, бо вони втікли, ні до помічного війська, бо переміг він іншою зброєю, а

не їх. Фльорентійці, обезброєні, привели десять тисяч французів, щоби здобути Пізу, чим стягли на себе більше лиха, ніж його колинебудь передше зазнали. Візантійський цісар, щоби поставити опір своїм сусідам, кинув до Греції десять тисяч турків, які, по скінченні війни, не захотіли вступитися відтіля. Це стало початком грецької неволі під бусурменом. Отож, той, хто рішив ніколи не перемагати, хай користується цим військом, яке є ще небезпечніше, як наємне, бо в нім певна його руїна. Це військо, добре здисциповане, завсіди готове слухати не тебе, а іншого. Щоб тобі пошкодити, наємне військо, хоч і переможно вийшло з бою, потребує більше часу і кращої нагоди, бо воно не творить цілоти, а крім того ти ж його найняв і оплачуєш. А той генерал, якого ти зробив начальником, не може так швидко добути стільки впливу, щоби тобі пошкодив; одним словом: у наємному війську найнебезпечніші лінощі і ледачість у бою, у помічному — мужність. Тому, мудрий володар завсіди оминає ці війська і спирається на власному: волів програти з своїм, ніж виграти з чужими, бо був тієї думки, що не є правдива перемога, яку здобувається зброєю чужих. Я ніколи не перестану згадувати дуку Чезаре Борджя і його чини. Він увійшов у Романью при допомозі помічного війська, ведучи туди французьке. Цим військом зайняв Імолю і Форлі. Але тому, що таке військо не видалося йому певним, то волів наємне, уважа-

ючи його за менше небезпечне. І взяв на платну службу Орсіні і Вітеллі. Потім, послуگуючися ними, зауважив, що вони непевні, невірні і небезпечні, — позбувся їх і створив власне військо. І тут можна легко побачити, яка є різниця між одним військом і другим, беручи під увагу якою іншою була повага дуки, коли мав під своїми наказами самих французів, або Орсініїв і Вітелліїв, а коли залишився зі своїм власним військом і опирався на собі самому. І з цього часу ця його повага завсіди зростала. І ніколи так не шанували його як саме тоді, коли кожен побачив, що він був повним паном свого війська. Я хотів обмежитися цими свіжими прикладами Італії. Проте, не хочу поминути й прикладу Єрона Сиракузького, бо він належить до вище згаданих постатей. Коли Сиракузці, як я уже згадав, зробили його вождем їх війська, тоді він зараз же пізнав, що наємне військо не є корисне, бо його провідники були такі ж, як і наші італійці. А побачивши, що не може їх ні затримати при собі, ні звільнити, казав їх усіх вирубати в пень. Потім провадив війну власним, а не чужим військом. Хочу ще пригадати — цікаву для моєї теми — одну постать Старого Завіту. Коли Давид запропонував Савлові, що піде битися з филистинським хвальком Голіятом, тоді Савло, щоб додати йому відваги, озброїв його у свою зброю. Але Давид, ледве вложивши, скинув її і назад віддав Савлові, кажучи, що в ній він почуватся неви-

гідно; що краще йому йти на ворога зі своєю катапулею і зі своїм ножом. Словом: чужа зброя або злітає з тебе, або гнітить тебе, або затісна на тебе. Карло VII, батько короля Людовика XI, який при помочі свого щастя й мужности визволив Францію від англійців, знав оту необхідність — озброюватися у власну зброю; і створив у своєму королівстві відділи кінного і пішого війська. Після нього король Людовик XI, його син, розв'язав піхоту й почав наймати швайцарців. Ця помилка, за якою пішли і його наслідники, стала, як можемо бачити, дуже небезпечна цьому королівству. Бо король, висуваючи на перше місце швайцарців, понизив своє власне військо, яке, звикши воювати попліч із швайцарцями, не вірило, щоб могло перемогти без них. З того виходило, що французи не видержували проти швайцарців, а без швайцарців проти інших були до нічого. То ж війська Франції стали мішані, частинно наємні, частинно власні. Оце військо, отак помішане, є багато краще, ніж лише наємне, або лише помічне, але багато гірше, ніж своє власне. Вистачає наведеного прикладу, щоби показати, що французьке королівство було б непереможне, якби установи Карла VII були збережені й розроблені. Але нерозсудність людей робить те, що вони беруться до діла назверх доброго, але з укритою на споді отрутою; що буває — як я вже вище сказав — при сухітничій гарячці. Тому той, хто правлячи якимсь володарством, спо-

стереже біду не скоріше, аніж вона зявиться, не є справді мудрий: небагатьом дана ця мудрість. Шукаючи першої причини упадку римської імперії побачимо, що було те, що наймала на воєнну службу готів. І з того часу почали слабнути сили римської імперії. Уся ота мужність її війська перейшла на готів. Отже, роблю висновок, що без свого власного війська ніяке володарство не є певне; воно завсіди здане на ласку долі, не маючи сили, яка в годині неолі його оборонила б. Мудрі люди завсіди були тієї думки і переконання, що ніщо не є таке кволе і нестійне, як слава про могутність, яка не опирається на власні сили. Власні війська це ті, що складаються з підданих або з громадян, або з залежних від тебе; усі інші або наємні, або помічні. А спосіб як створити власне військо, легко знайдеться, як розглянемо приклади, які я вище згадав: як приглянемося як зброїлися й організувалися Пилип, батько Олександра Великого і багато республік та володарств. До згаданого способу зброєння я зовсім прихилиюся.

XIV.

ПРО ТЕ, ЩО НАЛЕЖИТЬ ВОЛОДАРЕВІ
РОБИТИ В ДІЛЯНЦІ ВІЙСЬКОВОСТІ

Володар не повинен про ніщо інше піклуватися, про ніщо інше думати, ні нічим іншим займатися, як лише воєнним ділом, його організацією і військовою дисципліною. Бо це єдине ремесло, якого вимагається від того, хто приказує. А має воно велике значіння, бо підтримує не тільки тих, що вродилися володарями, а часто помагає й приватним особам діпняти цього високого становища. І навпаки, бачимо, що коли володарі більше думали про втіхи й забави, аніж про зброю, тоді губили свою державу. Першою причиною, через яку ти згубиш її, є та, що ти занедбуєш воєнне ремесло; натомість, способом здобути державу є досконала вправність у цім ремеслі. Франческо Сфорца тому, що був узброєний, став із звичайної людини дукою Міляна. А його сини, тому, що оминали воєнні труди й невиди, з дуків зійшли на приватних людей. Бо між усякими іншими лихами, які спадуть на тебе тому, що ти є безборонний, є ще й те, що тобою починають гордити. А це є одна з тих ганьб, яких володар мусить вистерігатися, про що скажу нижче. Бо між узброєним і обеззброєним немає ніякого порівнання. І сам розум не хоче, щоб той, що є узброєний добровільно корився обеззброєному; ані, щоб обеззброєний почувався

певним поміж узброєними слугами. Бо як один має лиш погорду, а другий лиш підзорливість, то неможливо їм іти згідно разом. Тому, володар, що не визнається у військовому ділі, крім інших прикростей, як сказано, не може мати поваги серед свого війська, ні не може тому війську довіряти. Тож хай ніколи не відриває думки від справи у воєнному ділі і в час миру хай більше вправляється, ніж у час війни. А це може робити двома способами: один — ділом, другий — думкою. Щодо діла, мусить не тільки тримати своє військо добре зорганізоване і вправлене, завсіди посилати його на полювання, щоби при звичаї тіло до невогод, щоби при цьому пізнавати природу країни, приглядатися, як підносяться гори, як стеляться долини, як лежить рівнина, пізнавати характер рік і багон. І в усе те вкладати якнайбільше пильности. Це знання є подвійно корисне: перше, ви пізнаєте свій рідний край і можете краще зрозуміти як його оборонити; друге, пізнавши практично ці місця, зумієте — як зайде потреба — легко пізнати й інші місця. Бо горби, долини, рівнини, ріки і багна, які ось маємо хочби в Тоскані, мають велику подібність із горбами й інших провінцій. Так, що, пізнавши природу однієї місцевости, легко пізнати природу іншої. А володареві, якому бракує цього досвіду, бракує найважливішого, що мусить мати полководець. Бо цей досвід учить, як знайти ворога, як знайти приміщення, як вести вій-

сько, як провадити бій, як облягати з користю для себе фортеці. Філопомена, володаря Ахайців, між іншим, хвалили історики найбільше за те, що в час миру він ні про що не думав як тільки про способи, як вести війну. А коли був у полі з приятелями, тоді часто зупинявся і питався: якби ворог був на оттому горбі, а ми знаходилися б оттут із нашим військом, то хто б із нас мав корисніше становище? Як безпечно можна б піти ворогові назустріч, зберігаючи лад у рядах? А якби ми хотіли відступати, то як ми могли б робити? Якби вони відступали, то як ми мали б їх переслідувати? Так ідучи, подавав їм усі випадки, які можуть притрапитися у війні; вислухував їх думки, висловлював свою, аргументуючи її так, що завдяки цим безнастанним дискусіям, коли провадив військо, не міг йому ніколи притрапитися ніякий випадок, на який не мав би рятунку. А щодо справи думки, володар мусить читати історію, роздумувати над ділами визначних людей; уважати як вони вели себе на війні, розсліджувати причини їх перемог і поразок, щоб могли оминати останні і здобути перші; а надусе робити так, як колись робили великі люди, які наслідували когось із славних і звеличених в історії, роблючи своїм дороговказом їх діла і поступки, як це оповідають про Олександра Великого, що наслідував Ахілла, про Цезаря, що наслідував Олександра, або про Сципіона, що наслідував Кира. Як хтонебудь прочитає про життя Кира,

яке описав Ксенофонт, той розпізнає в житті Сципіона скільки це наслідування принесло йому слави, і скільки у своїй стриманості, в людяності, лагідності та щедрості нагадував Сципіон чесноти Кира, що їх описав Ксенофонт. Цих приписів мусить триматися мудрий володар, не віддаючися безчинності у час миру; тільки, користаючи з них, послужитися придбаним досвідом у непевний час. Щоб зрадлива доля застала його готовим витримати її удари.

XV.

ПРО РЕЧІ, ЗА ЯКІ ЛЮДЕЙ, А ЗОКРЕМА ВОЛОДАРІВ ХВАЛЯТЬ АБО ГУДЯТЬ

Тепер іще залишається узяти під увагу: як володар повинен обходитися зі своїми підданими і приятелями. А що я знаю, що не один уже писав про ці речі, то боюся, що мене візьмуть за хвалька, як я в обговорюванні цього предмету підійду до нього з іншого, як звичайного досі, боку. Але що наміряю написати річ хосенну для того, хто на тім визнається, то видалося мені краще триматися дійсної суті речі, ніж уяви про неї. Багато людей уявляли собі республіки і володарства, яких ніколи не бачили, ані не знали про них у дійсності. Бо між тим, як живеться і як треба жити, така ріжниця, що той хто не дивиться на те, що робиться, тільки на те, що треба робити, — той замість рятунку, приготує рад-

ше свою руїну. Бо чоловік, який усюди хоче робити тільки добро, мусить нарешті упасти серед більшості тих, які не є добрі. Тому й необхідним є для володаря, який хоче вдержатися, навчитися бути недобрим, стаючи таким або ні, як того вимагає потреба. Отож, залишивши на боці фантастичні ідеї про неіснуючого володаря і говорячи тут тільки про дійсні речі, скажу, що всі люди, в яким часі вони не жили б, зокрема володарі, бо винесені найвище, вирізняються прикметами, які приносять їм або ганьбу, або похвалу. А саме: одного уважають за великодушного, іншого за недотепу, — *misero*. — уживаючи тосканського вислову, — бо „скупий” у нашій мові окреслює того, що крадіжжю бажає збагатитися, а недотепа, *misero*, це той, що не вміє дати собі ради з тим, що має; — один має славу щедрого, другий славу деруна, один жорстокого, другий милосердного, один віроломника, другий такого, що дотримує віри, один розманіжений і нікчемний, другий жорстокий і відважний, один залюдяний, другий гордий, один розгнузданий, другий чеснотливий, один щирий, другий хитрий, один твердий, другий легкодух, один поважний, другий необачний, один релігійний, інший безбожник, тощо. Я знаю, кожен скаже, що було б найкраще, якби володар із усіх наведених прикмет та мав тільки добрі. Але, як їх усіх не можна мати, ані в собі виплекати, бо людська природа на це не дозволяє, то володар повинен бути на

стільки мудрий, щоб умів не дати себе зганьбити тими пороками, через які міг би втратити владу і стергтися, як може, перед іншими; як не може, — хай занадто тим не журиться. А ще — хай не боїться стягнути на себе ганьбу за ті хиби, без яких важко було б урятувати державу. Бо добре розміркувавши над тим усім, зауважимо, що не один вчинок, який здається нам чесною, на практиці довів би нас до руїни; другий, хоч і здаватиметься нам хибою, на практиці приведе до безпеки й успіху.

XVI.

ПРО ВЕЛИКОДУШНІСТЬ І СКУПАРСТВО

Починаючи від перших виценазваних прикмет, кажу, що добре є здаватися великодушним. Але великодушність виявлена так, що тебе за такого мають, шкодить тобі; бо як ти виявляєш великодушність як цього вимагає етика як її треба виявляти, то ніхто про це не довідається, і тебе уважатимуть не за великодушного, а за скупаря. А все таки, коли хочеться зазнати між людьми слави великодушного, тоді треба не занехати нічого, щоб жити пишно і гучно. Але це доводить до того, що володар вичерпає на це всі свої засоби і, врешті, щоб удержати славу щедрого, буде примушений обтяжувати народи податками й халатися уживати всіх інших засобів, аби здобути гріш. Задля цього його піддані

починають його ненавидіти, а інші тратять пошану до нього, бо став бідним. Таким робом, він, що своєю щедрістю скривдив багатьох, а ущасливив немногих, терпить від першої-ліпшої халепи і гине при найменшій небезпеці. Коли ж, бачучи небезпеку, схоче змінити свою систему, тоді зараз упаде на нього неслава скупаря. Тому, коли володар не може пописуватися чесною щедрістю без шкоди для себе, без того, щоб його щедрість не набрала розголосу, — тоді не повинен, як є мудрий, журитися, як його назвуть скупарем. Бо з часом завсіди матимуть його за великодушного, як зауважать, що при його оццадності його доходи йому вистачають, що він може оборонитися проти того, хто на нього іде війною, відважуватися на різні підприємства, не обтяжуючи народу. Тоді усі зауважать, що властиво є він щедрий супроти тих, у яких нічого не забрав, а яких є безліч, скупий же тільки супроти тих, яким нічого не дає, а яких є небагато. В наших часах бачимо, що лиш ті доконували великих діл, яких мали за скупих. Усі інші кінчили руїною. Папа Юлій скористав із своєї слави щедрого, щоб осягнути папський трон. Потім уже й не думав цю славу при собі задержати, щоб могти піти війною на короля Франції. І стільки воєн провадив потім, не накладаючи на своїх підданих надзвичайних податків, бо мав на них іздавна заощаджені гроші. Теперішній король Еспанії, коли б йому залежало на славі щедрого, то

ніколи не зробив би стільки щасливих походів. Тому то володар мало повинен журитися тим, що його ослаблють скупим, аби лиш він не обкрадав підданих, умів оборонитися, не став ні бідним, ні погордженим і не був присилуваний стати деруном; бо скупість, це одна з тих вад, які держать його на володарстві. А коли б хтось сказав: адже Цезар своєю щедрістю здобув собі владу та багато інших, тому, що уходили за щедрих, дійшли до найвищих гідностей, то на це відповім: або ти вже є володарем, або хочеш ним щойно стати. В першому випадку, ця щедрість є шкідлива, а в другому, є навіть необхідна, щоб тебе мали за щедрого. Саме Цезар був одним із тих, що хотів дійти до влади в Римі. Але потім, як уже до неї дійшов, то коли б жив довше й не обмежив своїх видатків, — згубив би імперію. Як же ж знову хтось сказав би мені: багато було володарів, які з військом доконали великих річей, хоч і мали славу щедрих, відповідаю: або володар розтрачує своє і своїх підданих, або власність інших. У першому випадку, мусить бути ошадний, у другому не сміє оминати нічого, щоб бути щедрим. Бо володар, що в поході з військом живе зо здобичі, з рабунків і з контрибуцій, розтрачуючи чуже добро, мусить бути щедрим: інакше, за ним не пішло б військо. А з тим, що не є твоє, ні твоїх підданих, можна бути якнайщедрішим, як був Кир, Цезар і Олександр. Бо розтрата чужого добра не тільки не віднімає тобі доб-

рої слави, а ще й додає її тобі. Коли ж ти розтрачуєш твою власність, тоді це шкодить тобі. Нема нічого такого, щоб так зуживалося, як щедрість, бо як ти з неї робиш ужиток, то тратиш здатність робити це далі, і стаєш або бідним і погордженим, або як хочеш оминати нужди, стаєш зненавидженим і рабівником. А володар у першу чергу повинен стерегтися двох річей: бути погордженим і зненавидженим; до одного і другого доводить тебе щедрість. Тому, краще мати славу скупаря, що хоч і стягає на тебе неславу, але не ненависть, — ніж, гонячи за славою щедрого, неминуче стягнути на себе славу рабівника, що спричиняє і неславу, і ненависть.

XVII.

ПРО ЖОРСТОКІСТЬ І МИЛОСЕРДНІСТЬ; ЧИ КРАЩЕ ЩОБ ТЕБЕ ЛЮБИЛИ, НІЖ БОЯЛИСЯ; ЧИ РАДШЕ, ЩОБ БОЯЛИСЯ, НІЖ ЛЮБИЛИ

Переходячи до інших, згаданих вище прикмет, кажу, що кожен володар повинен бажати здаватися милосердним, а не жорстоким. Проте, мусить бути обережний і не робити злого ужитку з того милосердя. Чезаре Борджя мав славу жорстокого. Усе таки ота його жорстокість привела до ладу Романью, зєднала її, довела до спокою й вірності. І як приглянемося добре, то побачимо, що він був багато милосердніший, ніж фльо-

рентійський народ, який, щоб оминати неславу жорстокого, дозволив зруйнувати Пістою. Тому володар не повинен нічого собі робити з закиду в жорстокості, коли хоче держати своїх підданих злучених і вірних. Бо, покаравши тільки кількох для прикладу, він буде милосердніший ніж ті, що з великого милосердя доводять до неладу, який спричиняє убійства і грабунки, бо ці злочини кривдять усе суспільство, а езекуції, які наказує володар, кривдять лиш одиниці. І зпоміж усіх володарів, новому володареві неможливо оминати слави жорстокого тому, що в нових державах повно небезпек. Уже Віргілій, устами Дідони, прощає їй нелюдськість її панування тому, що воно було нове:

*Res dura, et regni novitas me Talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri*).*

Тим не менше володар не сміє бути запохопний ні у своїй вірі, ні в учинках, не сміє лякати себе самого. Мусить поступати помірковано, розсудно і полюдськи, щоб завелика довірливість не робила його необережним, а завелике недовіря не зробило його осоружним. І тут виринає питання: чи краще, щоб нас любили, а не боялися, чи щоб нас боялися, а не любили. Відповідаю,

---

*) Такою жорстокою роблять мене: новість моєї держави і труднощі при означенні її кордонів та їх тривкого забезпечення.

що бажано було б осягнути одне і друге. Але тому, що важко ці дві речі погодити, то краще, — коли одного вже треба зректися, — щоб нас боялися, ніж любили. Бо про людей загально можна сказати, що вони невдячні, змінливі, брехливі, боягузи перед небезпеками і захланні. Коли ти їм робиш добре, тоді вони завсіди твої, проливають за тебе кров, жертвують своє добро, життя і діти, коли — як я вже сказав — ти того не потребуєш. Коли ж ти в небезпеці, тоді вони від тебе відвертаються. Володар, що спустився на їх слова, а не забезпечив себе іншим способом, гине. Бо хто шукає приязни за гроші, а не здобуває її величчю і шляхетністю душі, той заслуговує на неї, але її не має й у потребі на неї рахувати не може. Люди мають менше страху кривдити того, що викликає до себе любов, ніж того, що викликає до себе страх. Бо любов підтримується почуттям зобов'язання, а тому, що люди нікчемні, то вони при першій нагоді, коли бачать хосен для себе, забувають про це зобов'язання. Зате страх підтримується жахом перед карою: він ніколи не покидає людини. Все таки, володар хоч і повинен викликати до себе страх, то таким способом, щоб як уже не здобуде до себе любови, то бодай оминув ненависти. Бо дуже легко можна викликати страх і не стягнути на себе ненависти. Володар діпне це завжди, не торкаючи майна своїх громадян і підданих, ні їх жінок. Як же зайде потреба пролляти чиюсь кров, то хай це

робить тоді, коли це можна недвозначно усправедливити і ясно умотивувати. Та понад усе повинен він здержуватися і не забирати майна, бо люди швидше забувають про страту батька, ніж про страту батьківського майна. Врешті, причин, щоб у когось відібрати майно, ніколи не бракує. Тому, всякий що починає жити з грабунку, завжди знайде причини забирати чуже добро. Навпаки, причини до проливу крові є рідші, їх радше бракує. Та коли володар проводить військом і має під собою багато вояків, тоді зовсім не повинен журитися тим, що його назвуть жорстоким: без цього не вдержить у війську єдності, ні його здатності до якого б це не було діяння. Між подивугідними чинами Ганнібаля називають такий: у дуже великім війську, яке провадив походом на чужі землі, а яке складалося з мішанини всякого рода людей, ніколи не вибухала ніяка ворожнеча ні серед них самих, ні проти володаря і то ні в скрутний, ні в щасливий час: це було наслідком не чого іншого, як тільки його нелюдської жорстокости, яка в злуці з іншими його численними прикметами викликала для нього серед війська страх і пошану. Без тієї прикмети всі інші не вистачили б для осягнення того наслідку. Письменники незначної ваги з одного боку подивляють оті його діла, а з другого боку осуджують їх головну причину. Що інші його прикмети не вистачили б йому, це можна довести прикладом Сципіона, — надзвичайний вожд не

тільки своїх часів, а й усіх віків, куди тільки сягає наша пам'ять, — якого війська збунтувалися в Іспанії. Це сталося не через що інше, як через його велику поблажливість, яка дала його воякам більше волі, ніж це годилося з військовою дисципліною. За це Фабій Максим у сенаті докоряв йому, обвинюючи за те, що розклав римське військо. Коли один із старшин Сципіона винищив Локрійців, тоді Сципіон не покарав його за те, ані помстив Локрійців, саме завдяки своїй лагідній вдачі. Так, що один сенатор, боронив його аргументом, що Сципіон належить до людей, які краще вміють самі не помилятися, ніж направляти помилки інших. Згодом, ця вдача була би пошкодила імені і славі Сципіона, коли б із такою вдачею він став при кермі держави. Але тому, що він перебував під наказами сенату, то ця його відсманна прикмета не тільки залишилася незауваженою, а ще й пішла йому на славу. На закінчення, повертаючи до теми: що ліпше бути — страшним чи любленим, скажу: тому, що люди люблять коли їм це до вподоби, а бояться, коли подобається володареві, то й мудрий володар повинен опиратися на тому, що залежить од нього, а не од інших: мусить лиш старатися, як уже сказав я, оминати ненависть.

XVIII.

В ЯКИЙ СПОСІБ ВОЛОДАРІ ПОВИННІ ДОТРИМУВАТИ ВІРИ

Кожен розуміє як це похвально, коли володар дотримує віри і живе щиро, без хитроців. Проте, з досвіду наших часів бачимо, що ті володарі доконали великих річей, які не прикладали великої ваги до дотримання свого слова; які вмiли хитрощами обмотувати людські мозки і, врешті, поконати тих, які спиралися на чесності. А треба вам знати, що є два способи боротьби: один — законом, другий — силою. Перший, це спосіб людей, другий хижаків. Але тому, що перший часто не вистачає, то треба хапатися за другий. Отже, володар неодмінно мусить уміти показуватися раз людиною, раз хижакком. Про це старинні письменники нишком навчали володарів. Вони писали, що Ахіл і багато інших старовинних володарів, були віддані на виховання до кентавра Хірона, щоб він під своєю твердою рукою доглядав їх. Цим хотіли сказати, що мали вони за вчителя пів звіря, пів людину. Себто й володареві треба вміти з'являтися раз в одній, разу другій постаті, бо одна без другої не є тривала. Тож, коли володар примушений з'являтися у постаті звіря, тоді повинен вибрати лиса і льва. Бо лев не оборониться проти засідок, а лис перед вовками. Тож треба бути лисом, щоб знати засідки, а львом, щоб викликати страх у вовків. Ті, що бе-

руть собі за зразок тільки льва, не розуміються на справі. Тому не може, ані не повинен мудрий володар дотримувати віри, коли таке дотримання спричиняє йому шкоду, і коли не стало причин, які довели до того приречення. Коли б люди всі були добрі, то цей припис не був би добрий. Але тому, що люди є нікчемні й супроти тебе не дотримали б віри, то й ти не мусиш дотримувати її супроти них. А оправдуючих причин, щоби прикрасити зломання слова, володареві ніколи не забракне. До цього можна б навести безліч сучасних прикладів і показати скільки мирних договорів, скільки приречень стали неважними й пустими через віроломство володарів: з яких той, що краще вмів удавати лиса, мав найкращий успіх. Але кінечним є уміти оту вдачу добре замаскувати, вміти добре удавати і лицемірити, бо люди є такі простодушні й такі зайняті щоденними турботами, що той, хто одурює, натрапить завсіди на такого, що дасться одурити. З найновіших прикладів не хочу промовчати одного. Олександр VI нічого іншого не робив, тільки одурював людей, ніколи про ніщо інше й не думав. І завсіди знаходив нагоди робити це. Не було ніколи чоловіка, щоб давав рішучіші приречення, щоби потверджував щось урочистішими присягами, а все таки не дотримував їх, бо добре знав свій світ. Тож володареві не є необхідним мати всі вище наведені прикмети, але є необхідним, щоб здавалося, що

він їх має. Навіть відважуся сказати, що шкідливо мати ці прикмети й завсіди їх триматися. Удавати ж, що їх маєте, — корисно. Себто: здаватися милосердним, вірним даному слову, людяним, релігійним, щирим і таким бути, але завсіди триматися на такій висоті духа, щоб, на випадок потреби, не бути таким і щоб ти міг і вмів робити якраз протилежне. Тут треба зрозуміти, що володар, надто новий, не може плекати всіх тих чеснот, за які уважають звичайних людей добрими. Бо для удержання держави він часто примушений діяти проти вірності, проти милосердя, проти людяности, проти релігії. Отже, треба, щоб він мав духа здатного до вітрів фортуни і як зміна обставин йому приказує. І, як вище сказав я, як може, то хай не покидає добра, але в конечності хай уміє чинити зло. Володар повинен дуже дбати за те, щоб із його уст ніколи не вийшло нічого такого, що не було б узмістовне не всіма п'ятьома вище наведеними прикметами. Кожному, хто його бачить і чує, хай здається, що він увесь милосердя, увесь вірність, увесь щирість, увесь людяність, увесь релігійність. Нема річі необхіднішої, як викликати вражіння, що маєте оту останню прикмету: адже, загально, люди більше осуджують очима, а не руками, бо бачити вміють усі, діткнутися немногі. Кожен бачить тебе, яким ти здаєшся, а немногі знають тебе таким, яким ти є. І тих кількох не відважуються протиставитися думці загалу, завсіди хо-

ронені маєстатом держави. А в чинах усіх людей, надто володарів проти яких нема відклику до суду, — глядять тільки на вислід. Тож хай володар думає про те, щоб жити й удержувати державу: засоби завсіди будуть визнані шляхетними і кожен їх похвалить. Бо юрба завсіди переймається тільки зовнішністю та успіхом справи, а світ цілий же це ж тільки юрба, де меншість тільки тоді приходить до голосу, коли більшість не має на що опертися. Один сучасний володар, якого, тут краще не називатиму, ніколи нічого іншого не проповідує, як тільки мир і вірність. А й однієї й другої речі є найбільший ворог. І якби він одне чи друге дотримав, то нераз уже був би втратив державу і значіння.

XIX.

ЯК ТРЕБА ОМИНАТИ БУТИ ПОГОРДЖЕНИМ І ЗНЕНАВИДЖЕНИМ

Тому, що з прикмет, які згадую вище, я говорив тільки про найважливіші, то про інші хочу говорити коротко і в загальних рисах. Отже, як про це трохи сказав я вище, володар повинен уважати й оминати вчинків, які могли б зробити його ненависним і погорджуваним. Як це оминати, то виконає свій обов'язок, а інші закиди не будуть йому небезпечні. Зненавидять його, в першу чергу, як я сказав, тоді, коли він буде ненаситним, коли привласнюватиме собі майно і жи-

страху, зависти і небезпеки кари, яка проймає його жахом; а по стороні володаря маєстат трону, закони, оборона приятелів і держави, які його захищають. А коли додати до того усього ще й прихильність народу, тоді неможливо щоб хтось зважився змовлятися проти нього. Бо звичайно як змовникові приходиться тремтіти ще перед виконанням замаху, то в даному випадку мусить боятися й після виконання: маючи за ворога народ, він і після довершення замаху не може сподіватися знайти серед нього захист. Про це можна б навести безліч прикладів. Та я вдоволюся одним, який скоївся за часів наших батьків. Мессера Аннібала Бентівольйо, діда теперішнього Аннібала, який був володарем Больонї, змовившись, замордували Каннескі. По нім не залишився ніхто, тільки мессер Джіованні, що був іще у вповитку. Зараз після цього убійства повстав народ і вимордував усіх Каннескі. А це сталося тому, що в той час народ Больонї був прихильний для роду Бентівольйо. Ця прихильність була така велика, що коли по смерті Аннібала не залишився ніхто, що міг би кермувати державою, тоді Больйонці, маючи вістку, що у Фльоренції живе хтось із родини Бентівольйо, як син одного коваля, — прийшли до нього до Фльоренції і віддали йому владу свого міста. Він володів у цьому місті, аж поки мессер Джіованні не дійшов літ, коли міг перебрати владу у свої руки. І з цього роблю висновок, що володар не повинен звер-

тати багато уваги на змови, коли народ прихильний до нього. Але коли народ відноситься до нього ворожо й ненавидить його, тоді мусить боятися усього й усіх. Добре впорядковані держави і мудрі володарі дуже пильно дбали за те, щоб можніх не доводити до розпуки, а народ здоволити, щоб завсіди почувався добре. Це є одно з найважливіших річей, які володар мусить знати. Між сучасними королівствами, які є добре впорядковані й мають добрий уряд, треба назвати королівство Франції. Є там безліч добрих установ, на яких опирається свобода і безпека короля. Між тими установами перша це парламент із своїм авторитетом. Бо той, що впорядкував те королівство, знав амбіцію можніх і їх задиркуватість та думав, що треба конечно всадити їм в уста уздечку, щоб їх вгамувати; та з другого боку, знаючи зроджену зо страху ненависть загалу до можніх, хотів і їх забезпечити перед нею; він, усе ж таки, не хотів, щоб головною турботою короля було розв'язувати ці суперечки. Тому, щоб не виставляти короля на прикrostи, які міг би мати з можніми, попираючи народ і з народом, попираючи можніх, — установив третього суддю, який без волі короля утихомирював би можніх і попирав менших. Не могло бути устрою кращого, ні розумнішого, ні кращої безпеки короля і королівства. З цього можна витягнути ще й цю важливу заувагу: володарі повинні іншим поручати справи трудні і клопітливі, а собі

нок своїх підданих: від цього повинен здержуватися. Коли в загалу людей не відбирається ні майна, ні чести, тоді вони завсіди живуть задоволені, а боротися тоді приходиться тільки з амбіцією кількох, яку різними способами легко приборкується. Погорджують володарем тоді, коли мають його за змінливого, легкодуха, розніжненого, боягуза, нерішучого. Цього володар повинен берегтися, як підводної скелі на морі, стараючися робити так, щоб у його чинах було видно величність, відвагу, розважність і силу. А як іде про приватні справи його підданих, то робити так, щоб його постанови були невідкличні, і щоб мав таку славу про нього, щоб ніхто й не думав його одурити чи перехитрити. Володаря, що викличе про себе таку славу, дуже поважають. А проти того, кого дуже поважають, тяжко робити змову; тяжко й ворогам нападати на нього, бо бачать у ньому людину незвичайну, яку свої поважають. Бо володар повинен лякатися двох річей: одної внутрішнього характеру, що торкається його підданих, другої зовнішнього, що торкається потужних сусідів. Перед другими бороняться добрим військом і добрими приятелями, а як матиме добре військо, то завсіди матиме добрих приятелів. Усе буде гаразд і в нутрі держави, коли все буде доладу назовні і коли не скаламутить усього якась змова. Коли ж піднялися проти нього ззовні, тоді все ж таки, як добре уладиться і житиме так, як я сказав, завсі-

ди — як не попаде в зневіру — видержить кожний напір. Як це зробив, про що я вже сказав, спартанець Набід. Що торкається підданих, то як назовні панує спокій, треба бути обережним, щоб вони не змовлялися таємно: від цього володар напевне забезпечиться, оминаючи всього, що може викликати до нього ненависть і зневагу, стараючися зробити нарід задоволеним із нього; цього конечно треба досягнути, як я про це вже обширно говорив. Один із найсильніших способів, який володар має проти змов, це: не бути зненавидженим і щоб маси не погорджували. Бо завсіди той, що змовляється, сподіється, що смерть володаря вдоволить нарід. Та коли він знатиме, що тим тільки розлютить нарід, тоді не матиме відваги прийняти рішення, яке виставить змовників на безліч труднощів. Досвід учити нас, що було багато змов, але мало дійшло до успішного кінця. Бо хто змовляється, той не може бути сам; ні не може брати нікого іншого до спілки, як тільки тих, про яких думає, що вони недоволені. І ледви ти встиг відкрити невдоволеному твою душу, даєш йому нагоду стати задоволеним: бо зраджуючи таємницю, він може сподіватися всяких користей. І тоді, бачучи певну користь по одній стороні, а сумнів і повно небезпек по другій, мусів би бути або рідким приятелем твоїм, або завзятим ворогом володаря, щоб дотримав тобі віри. Щоб висловитися коротко, скажу, що по стороні змовника нема нічого, крім

залишати до полагоди справи, що прихильноють любов загалу. Знову скажу, що володар повинен поважати можніх, але не робити себе ненавистим у народі. Багатьом може здаватися, що, взявши під увагу життя і смерть численних римських імператорів, усі ці приклади суперечать мойому твердженню. Бо не один із них, хоч своє життя провів бездоганно і виявив велику силу духа, — втратив владу чи загинув від своїх, які змовилися проти нього. Бажаючи відповісти на ці закиди, скажу про прикмети деяких імператорів і докажу, що причина їх руїни ніде не суперечить думкам, що я їх висловив. Крім того, поставлю під увагу речі важні для тих, що читають про дії тих часів. Вистачить назвати всіх тих імператорів, що володіли імперією від Марка філософа до Максиміліяна. А були це: Марко, його син Комод, Пертінакс, Юліян, Север, Антонін, його син Каракалла, Макрін, Геліогабаль, Олександр і Максимін. Передусім треба зауважити, що як у інших володарствах треба поборювати тільки амбіцію можніх і зухвалість народу, то римські імператори мали ще третю турботу, а саме — зносити жорстокість і захланність війська. А дати собі раду з цією халепою було так важко, що вона стала причиною руїни багатьох: важко бо вдоволити і військо, і народ. Народ любить спокій, а тому й поміркованих володарів. Військо ж любить володаря войовничого духа і щоб був зухвалий, жорстокий і розбишака.

Отож, і хотіло воно, щоб він стягав із народу стільки, щоб воно мало подвійну платню, щоб могло задоволити свою захланність і жорстокість. І це була причина, що ті імператори, які ані вдачею, ані штукою не здобули стільки поваги, щоб могли одне й друге тримати на ланцюгу, завсіди гинули. А більшість із них, у першу чергу ті, що як люди нові доходили до володарства, пізнавши труднощі в цих двох суперечних настроях, — схилялися до війська і вдовольняли його, не звертаючи надто уваги на кривди народу. Цей вихід був конечний: бо коли володарі не можуть осягнути того, щоб їх ніхто не ненавидів, тоді мусять змагати до того, щоб їх не ненавидів загаль. Коли ж не можуть осягнути цього, тоді повинні змагати всякими способами до того, щоб оминуть ненависть сильнішої сторони. Тому нові імператори, які потребували особливої прихильности, охотніше схилялися до війська, ніж до народу. Це приносило їм користь або ні, залежно від того чи той володар умів ізберегти свою повагу серед війська. З вище наведених причин сталося таке, що — наприклад — Марко, Пертінакс, Олександр, помірковані в житті, прихильники справедливости, вороги жорстокости, людяні й лагідні, діждалися — крім Марка — сумного кінця. Тільки Марко жив і вмер у дуже великій пошані: він бо дійшов до влади наслідством і за неї не мав потреби бути вдячним ні війську, ні народові. Врешті, будучи

обдарований багатьма чеснотами й шанований за це, він усе життя умів тримати в належних рамках одних і других, не стягнувши на себе ні ненависти, ні погорди. Та Пертінакс став імператором проти волі війська. Привичне жити розгульно за часів Комода, не могло воно стерпіти того дисциплінованого життя, до якого хотів їх наклонити Пертінакс. Це і стягнуло на нього ненависть, а до цієї ненависти приєдналася й погорда, бо був старий, тому він упав на самім початку свого володіння. Тому треба пам'ятати, що ненависть стягається і через добрі діла, і через лихі. Тож, як я вище сказав, володар, який хоче вдержати державу, часто є змушений не бути добрим. Бо як той гурт, — народ, військо, можли чи хто б це не був, — на якому ти уважаєш потрібним опертися, морально зіпсутий, то мушиш догодити його забаганкам і вдоволити їх. Тоді добрі діла не на руку тобі. Та пригляньмося Олександрові. Серед інших похвал, якими його обдарували, називали і його велику доброту, бо — наприклад — за чотирнадцять років його володарства, нікого без суду не післав він на смерть. А все таки, тому, що мали його за розніжненого і за людину, над якою верховодила його матір, ним погорджували; тому й військо змовилося проти нього і забили його. Навпаки, говорячи про прикмети Комода, Севера, Антоніна, Каракалі і Максиміна, побачимо, що вони були дуже жорстокі і дуже захланні. Щоби потурати

військові, вони не гребували ніякого рода кривдою, яку тільки могли зробити народові. Й усі вони, крім Севера, мали сумний кінець. Бо Север своїми духовими прикметами здобув собі приязнь війська, і хоч на народ накладав тягарі, то міг щасливо володарити. Ті його прикмети викликали до нього подив і серед здивованого і приголомшенного народу, і серед задоволеного війська, що поважало його. А тому, що його чини, як на нового володаря, були великі, то я хочу коротко показати, як знаменито вмів він прибирати натуру то лиса, то льва; натури, які, як я казав вище, мусить наслідувати володар. Пізнавшись на нездарности імператора Юліяна, Север переконав своє військо, яким проводив у Славонії, що було б добре піти на Рим і помститися за смерть Пертінакса, який погіб із рук імператорської гвардії. І під цією покришкою, не виявляючи своїх намірів бути володарем, рушив із військом на Рим. І прибув у Італію швидше, ніж там дізналися про його вимарш. Коли прибув у Рим, і коли вбито Юліяна, тоді переляканий сенат вибрав його імператором. По таким початку, щоб стати володарем усієї держави, мав Север побороти ще дві труднощі: одну в Азії, де Нігр, вожд азійських військ, проголосив себе імператором; другу на Заході, де Альбін теж прагнув того самого. Уважаючи небезпечним виявити себе ворогом обох, Север постановив напасти на Нігра і дурити Альбіна. До цього останнього Се-

вер написав, що сенат вибрав його імператором, і що цією гідністю він хоче поділитися з ним: післав йому титул Цезаря і згідно з постановою сенату взяв собі його за співволодаря. Альбін усе те взяв за правду. Але коли Север перемиг, убив Нігра й утихомирив схід, тоді, вернувшись до Риму, обжалував Альбіна перед сенатом, що він невдячник, хоч і зазнав від нього добродійства, що хотів його зрадливо вбити; а тому необхідним є піти в Італію й покарати його за невдячність. І пішов походом на нього та й забрав у нього державу і життя. Хто в подробицях приглянеться чинам Севера, побачить у ньому і хижого льва, і хитрого лиса; побачить, що кожен його боявся і поважав, а військо не ненавиділо його. І ніхто не здивується, що він, людина нова, міг утриматися при кермі такого великого володарства, бо велика пошана до нього захищала його завсіди перед ненавистю народу, яку той за його здирства міг би відчувати до нього. Його син Антонін був також дуже видатна людина. Мав прикмети, за які народ подивляв його, а військо любило. Був це великий войовник, радо зносив усякі невогоди, гордив усякою вибагливою їжою й усяким сибаритством. За це любило його усе військо. Проте, його кровожадність і жорстокість були такі нечувані, що по безнастанних карах смерті, від яких згинула велика частина населення Риму і майже вся людність Александрії, його всі зненавиділи, а й ті, що оточували його почали

його боятися. Врешті, один центуріон у приявності усього війська, вбив його. Тут треба зауважити, що замахів, які постають у смілій і завзятій душі, володареві важко оминати. Бо кожен, хто сам не боїться умерти, виконає такий замах. Але володар не має чого так дуже цього боятися, бо такі випадки бувають дуже рідко. Повинен тільки вистерігатися, щоб не зробити важку кривду комусь із тих, якими послуговується або яких має у своєму оточенні на службі своїй державі. Таку помилку зробив Антонін, який хоч засудив на ганебну смерть брата того центуріона і хоч центуріонові грозив тим самим, то усе таки держав його на службі у своїй прибічній гвардії. Це був зухвалий поступок, який мусів його згубити і таки згубив. Та перейдімо до Комода. Цьому приходило дуже легко тримати владу, бо він, як син Марка, був наслідний володар. Йому вистачало йти слідами батька, а був би вдоволів і народ, і військо. Але, що мав жорстоку і звірську вдачу, а хотів допекти своїми здирствами народів, то й почав усяко потурати військові, дозволяючи йому на всякі свавільства. З другого боку, не шануючи своєї поваги, заходячи до театрів, щоби битися з глядіяторами, й роблючи інші нікчемності негідні цісарського маєстату, дійшов до того, що військо почало погорджувати ним. І коли одні його зненавиділи, а другі погорджували ним, тоді постала проти нього змова і його убили. Тепер залишається ще оповісти про

вдачу Максиміна. Це була постать надзвичайно войовнича. Війська, знуджені розніжненою безчинністю за Олександра, про якого я вже говорив, вибрали по його смерті імператором Максиміна. Та він не тримав довго влади, бо дві речі зробили його зненавидженим і погорджуваним. Перше, що походив із дуже низького стану, пас вівці у Тракії — про що всі знали й кожен відчував до нього велику погорду; друге, що, ставши цісарем, він гаявся з прибуттям до Риму щоб перебрати імператорську владу, а наказав своїм префектам у Римі й у кількох інших місцях доклати страшних жорстокостей, а це стягнуло на нього славу дуже жорстокої людини. Дійшло до того, що коли всі були обурені на нього за низькість його походження, а з другого боку — страх перед його жорстокістю викликав ненависть до нього, тоді, найперше Африка, а потім сенат із усім народом римським, змовилися проти нього. До них приєдналося і його власне військо, яке облягало тоді Аквілею; натрапивши на труднощі в облозі, озлоблене на нього за його жорстокости, побачивши скільки він має ворогів, страшило страх перед ним і замордувало його. Я не хочу розводитися ні про Геліогабала, ні про Маркринна, ні про Юліяна, які тому, що були тільки погорджувани, швидко кінчили своє володарювання. Лиш на закінчення сказаного, додаю: сучасні володарі, правлячи державою, не мають великої потреби дуже задовольняти бажання вій-

ська. Бо хоч за військо і дбається дещо, то все таки труднощі в даному випадку легко поконати, бо ні один із цих володарів не має війська, яке було б так щільно звязане з урядом або з адміністрацією провінцій, як це було з військами римської імперії. І як тоді було конечним більше потурати військові, ніж народові, то це тому, що військо тоді могло більше, ніж народ. А тепер усі володарі, крім володарів Туреччини й Судану, мають більшу потребу потурати народові, ніж військові, бо народ може більше, ніж військо. Не враховую я тут султана тому, що він, маючи дванадцять тисяч пішого війська і п'ятнадцять тисяч кінноти, від яких залежить безпека і сила його держави, мусить, не звертаючи уваги на народ, тримати їх у приязні до себе. Так є і в Судані, який знаходиться увесь у руках війська: і там випадає, не звертаючи уваги на народ, утримати приязнь війська. А треба знати, що ця Суданська держава є інша від усіх володарств: радше подібна до римського понтифікату, якого не можна назвати ні наслідною, ні новою державою. Бо не стає наслідником і паном син умершого володаря, а той, кого вибирають на те становище ті, які мають до того право. А тому, що це старий устрій, то не можна назвати його новим володарством, бо в ньому немає ні однієї з тих труднощів, які є у нових володарствах: і хоч володар новий, то устрій тієї держави старий і так проведений, що приймає володаря,

немов свого наслідного пана. Та вертаючися до речі, кажу, що хто розважить над вище сказаним, побачить, що або ненависть, або погорда були причиною загибелі вище названих імператорів; пізнає, чому воно так сталося, що хоч частина їх поступала в один спосіб, а частина зовсім навпаки, то все таки і з однієї, і з другої частини одні доходили до щасливого, а другі до нещасливого кінця. Бо ж Пертінаксові й Олександрові, що були новими володарями, було шкідливе наслідувати Марка, що був наслідним володарем. Так само й Каракалля, Комод і Максимін: для них було згубне наслідувати Севера, бо не мали такої сили духа, щоб могли йти його слідами. Тому, новий володар у володарстві не може наслідувати чинів Марка, не є для нього конечно наслідувати й Севера. Але повинен узяти від Севера ті прикмети, що йому необхідні для оснування своєї держави, а від Марка ті, які потрібні для скріплення існування і слави держави вже утвердженої у своїх основах.

XX.

ЧИ ФОРТЕЦІ Й БАГАТО ІНШИХ РІЧЕЙ,
ЯКІ ЧАСТО ВОЛОДАРИ РОБЛЯТЬ, Є ХОСЕННІ
ЧИ ШКІДЛИВІ

Деякі володарі, щоб забезпечити свою державу, роззброювали своїх підданих. Інші піддержували на своїх землях поділ на партії. Ще інші піддержували ворожнечі проти себе самих. А ще інші заходилися прихилити до себе тих, що на початку їх володіння були їм підозрілі. Одні будували фортеці. Інші руйнували їх і нищили. І хоч про всі ті речі, не пізнавши тих держав, де б один із цих способів можна пристосувати, не можна дати остаточного осуду, то все таки я говоритиму про це у загальних зарисах, так, як на це позволить самий предмет. Отож, іще ніколи не було такого, щоб *новий* володар обеззброїв своїх підданих. Навпаки, завсіди як застав їх обеззброєних, то узброював їх. Бо коли узброюєш їх, тоді та зброя стає твоєю, ті, що були підозрілі, стають вірними, а вірні залишаються такими: і піддані стають твоїми сторонниками. А хоч усіх підданих не можна узброїти, то коли чиниш добротим, яких узброюєш, тоді з іншими можеш уже поступати безпечніше. І та різниця у поступованні з ними, яку вони відчують, зробить їх зобов'язаними тобі. Ті ж інші пробачать тобі, розуміючи, що конечним є, щоб ті, що виставлені на більшу небезпеку й мають більше обов'язку, бу-

ли більше цінені. Але, якщо ти їх обеззброюєш, то ти починаєш ображати їх, ти показуєш їм, що недовіряєш їм, бо маєш їх чи за боягузів, чи за мало вірних: одна і друга думка твоя про них зроджує супроти тебе ненависть. А тому, що ти не можеш бути безборонним, то випадає тобі звертатися до наємного війська; про його вартість ми сказали вище. А коли б те військо й було добре, то його не може бути стільки, щоб могло тебе захистити перед сильними ворогами й перед підозрілими підданими. Тому, як я сказав, новий володар у новому володарстві завжди організував військо. Таких прикладів повна історія. Але коли володар здобуває нову державу й прилучує її до своєї старої, тоді кінцем є обеззброїти ту державу крім тих, які при здобутті її стали по його стороні. А й цих сторонників з часом і при нагоді треба зробити зледащилими і розніжненими та влаштуватися так, щоб усе військо твоєї держави складалося з твоїх власних вояків, які були біля тебе в старій твоїй державі. Наші діди, зокрема ті, яких шанували за мудрість, говорили, що конечно було Пістою держати поділком на партії, а Пізу фортецями. Тому й у деяких землях, підданих їм, сіяли незгоди, щоб легше ті землі мати у своєму пануванні. На ті часи, коли Італія була в стані нестійної рівноваги, це могло б бути добре. Та не здається мені, що можна сьогодні брати це за правило: бо я не думаю, щоб умисне викликування незгоди могло

вийте на добре. Навпаки, конечно наслідки є ті, що коли ворог наближається, тоді поріжнених у середині міста тратиться зараз же, бо завжди слабша партія наближиться до зовнішніх сил, а друга не зможе вже устоятися. Венеціанці кермовані, як я думаю, вищесказаними мотивами, підбехтували партії Гвельфів і Гібелінів у містах, що були під їх владою. І хоч ніколи не допустили, щоб між ними дійшло до розливу крові, то все таки підсичували між ними ці непорозуміння, щоб громадяни, зайняті між собою суперечками, не повставали проти них. Та пізніше, як показалося, не вийшло їм це на добре. Бо коли Венеціанців розбили під Вайл'я, одна з тих партій зараз же повстала і забрала в них їх володіння. З цього виходить, що таких способів хапається слабосильний володар. Бо в сильному володарстві ніколи не дозволиться на такі партійні розбиття, які дають хосен тільки під час миру, бо через них можна легше орудувати підданими. Та під час війни така система виявляє усю свою згубливість. Безперечно, володарі стають великими, коли поконують труднощі і перепони, на які натрапляють на своєму шляху. Тому фортуна, як хоче зробити великим нового володаря, який більше потребує здобути славу, ніж володар наслідний, то насилає йому ворогів, які йдуть походом на нього, щоб він мав нагоду поконати їх і по тій драбині, яку поставили йому його вороги, вище піднятися. Тому, багато є тієї думки,

що мудрий володар, коли тільки має нагоду, повинен спритно підюджувати проти себе якусь неприязнь на те, щоб, здавивши її, дійти до більшої могутності. Володарі, зокрема нові, знаходять більше вірності і хісна в тих людей, які на початку їх панування були їм підозрілі, ніж у тих, які на початку були гідні довіря. Пандольфо Петруччі, володар Сієни, рядив своєю державою більше при помочі тих, які були йому підозрілі, ніж інших. Та цього не можна узагальнювати, бо воно змінюється залежно від людини. Скажу тільки, що людей, які на початку якогось володарства були ворогами, а які щоб утримати себе потребують чужої помочі, володар зможе дуже легко завсіди прихилити до себе. Вони тимбільше примушені служити йому вірно, чим більше знають, що своїми вчинками мусять направити оту лиху славу, що про них ходила. І так володар завсіди має з них більше хісна, як із тих, що служачи йому з надмірного довіря, занедбують його справи. А тому, що цього вимагає предмет, то не хочу поминути і пригадую, що володар, який здобув нову країну при підтримці її мешканців, повинен добре приглянутися, яка причина спонукала тих, що йому помогли дійти до влади, помагати йому. І як це не є природна любов до нього, а тільки те, що вони не були вдоволені попередньою владою, то тільки з важкими труднощами зможе він утримати їх приятельство, бо ж неможливо, щоб він міг їх цілком задоволити.

І спершися на прикладах, які беремо зо старовинних і сучасних часів, говорючи ясно про причину цього явища, побачимо, що багато легше прихилити до себе тих людей, що вдоволялися попередньою владою і тим самим були ворогами нового володаря, як тих, які тому, що були незадоволені зо старої влади, стали приятелями нової й помогли їй зайняти країну. Щоб бути безпечнішим за свою державу, було звичасм володарів будувати фортеці, щоб вони були перепорою і стримом для тих, що хотіли б виступити проти них, і щоб мати в цих фортецях певний захист перед першим напором. Я похваляю цей спосіб, бо його й у старовині уживали. Проте месер Ніккольо Вітеллі, за наших часів, розібрав дві фортеці у Читта ді Кастелльо, щоб утримати це місце. Гвідо Убальдо, дука міста Урбіно, вернувшись у свою державу, з якої був вигнав його Чезаре Борджя, зруйнував до основ усі фортеці у тій провінції, бо був тієї думки, що без них було б йому трудніше знову втратити ту державу. А й Бентівольї, вернувшись у Больонью, зробили так само. То ж, фортеці є корисні або ні, залежно від обставин. І як приносять тобі користь із одного боку, то з другого шкодять. Про це можна сказати: той володар, що більше боїться власного народу, ніж чужинців, повинен будувати фортеці. Але той, що більше боїться чужинців, як народу, не повинен будувати їх. Родині Сфорців заподіяв і заподіє більше лиха замок Міляна, який

збудував там Франческо Сфорца, ніж якийбудь інший безлад у тій державі. От тому найкраща, яка тільки може бути, фортеця, це не зазнавати ненависти в народі. Бо хай ти маєш фортеці, але як народ тебе ненавидить, то вони тебе не врятують. Бо народові, коли він захопив за зброю, ніколи не забракне чужинців, які йому допоможуть. За наших часів не бачимо, щоб фортеці були корисні якомусь володареві. Хіба тільки графині міста Форлі. Коли вмер граф Джіролямо, її чоловік, тоді могла вона у фортеці знайти захист перед нападом народу й вижити поміччю з Міляно, щоб відзискати державу. А тоді так склалися обставини, що чужинець не міг допомогти народові. Та пізніше, коли на неї напав Чезаре Борджя і ворожий до неї народ почувся з чужинцем, тоді мало принесли їй користі оті фортеці. Тому, тоді й передше безпечніше для неї було б не мати ненависти серед народу, ніж мати фортеці. Тож, добре роздумавши над тими речами, я похвалятиму того, хто будуватиме фортеці і того, хто їх не будуватиме. Але картатиму кожного, хто, довіряючи фортецям, мало зважатиме на те, що його ненавидить його народ.

XXI.

ЯК ПОВИНЕН ПОСТУПАТИ ВОЛОДАР,
ЩОБ ЗДОБУТИ ПОВАГУ

Ніщо стільки не приносить володареві пошани, як великі підприємства і вчинки, гідні наслідування. У наших часах таким володарем є Фердинанд король Арагони, теперішній король Іспанії. Можна його назвати майже новим володарем: він із кволого короля через імя і славні діла став першим християнським королем. А як приглянетесь його чинам, то побачите, що всі вони дуже великої ваги, а деякі й надзвичайної. На початку свого королювання напав він на Гранаду і цей похід став підвалиною його великості. Спочатку цю війну він вів із проквола й без остраху, щоб хтось міг йому перешкодити. Цією війною він зайняв увагу баронів Кастилії, які, думаючи про неї, не мріяли про політичні зміни. А він таким робом здобув повагу і вплив серед них, заки вони встигли схаменутися. Грошима Церкви й народу зумів утримати військо. І в тій довгій війні поклав підвалини під власну армію, яка пізніше стала його славою. Крім цього, щоб могли взятися за більші діла, послуговуючися завсіди релігією, захопився за побожну жорстокість і вигнав із свого королівства Маврів, обрабувавши їх: не може бути прикладу ні гидкішого, ні рідкіснішого. Під тією самою покривкою напав на Африку, пішов походом на Італію, врешті, наско-

чив на Францію. І завсіди так спритно обдумував великі задуми, що постійно тримав у напруженні увагу підданих, захоплених і зайнятих розвитком його плянів. Усі ці пляни, один із одного, розвивав так, що ніколи не дав людям часу прийти до себе й протидіяти йому. Ще дуже хосенним для володаря дати рідкі приклади щодо внутрішнього ладу, подібні до тих, що їх оповідають про месера Бернабó з Міляна. Коли для когось є нагода вчинити щось небувале, добре чи зле, у громадянському житті, тоді треба якимсь способом його винагородити, в противному випадку покарати так, щоб про це багато говорили. А понад усе володар мусить дбати за те, щоб у кожному його чині пішла про нього слава, що він могутній і знаменитий. Іще цінять володаря й тоді, коли він є щирий приятель або щирий ворог. Себто, коли без викрутів отверто стає по стороні одного проти другого. І такий вибір завсіди є корисніший, ніж бути нейтральним. Бо як двох твоїх сильних сусідів ізчипляться до бійки й оба вони є тих прикмет, що один із них вийде переможцем, то ти або мусиш його боятися, або ні. Чи в одному, чи в другому випадку буде тобі завсіди корисніше, коли ти явно вступиш із війною. Бо в першому випадку, коли ти не поступиш ясно, тоді ти завсіди станеш добиччю переможця на втіху й задоволення покonanого. І не матимеш ані причин, ані засобів для своєї оборони та й не надійся захисту. Бо ж той, хто переміг, не хоче непевних

приятелів, які в лихій годині не помагають; той же, що програв, не прийме тебе за те, що не хотів ти зо зброєю у руках злучити з його фортуною твоєю. Антіох увійшов був у Грецію, на заклик Етолійців, щоби прогнати звідти Римлян. Він післав послів до Ахейців, які були приятелями Римлян, щоб намовити їх бути нейтральними. А, з другого боку, Римляни переконали їх, щоб збройно виступили по їх боці. Ця справа пішла на раду Ахейців, на якій посол Антіоха переконував їх, щоб ізберігали нейтральність. Тоді римський посол відповів: щодо тих, які радять, що найкраще і найкорисніше вашій державі не мішатися у нашу війну, то, саме в цьому випадку, справа мається зовсім навпаки, бо, не вмішуючися у війну, ви без ласки і без чести станете здобиччю переможця. І завсіди буде так, що той, хто не є тобі приятель, вимагатиме від тебе нейтральности, а той, хто є тобі приятель, старатиметься, щоб ти вступиш збройно. Нерішучі володарі, щоб оминати найближчі небезпеки, переважно вибирають нейтральність і переважно закінчують руїною. Але коли володар стає сміло по одній стороні і коли той, по стороні якого став, перемаже, тоді який би могутній він і не був і якби ти не був відданий на його ласку, буде супроти тебе зобов'язаний і приязно настроєний. Бо й люди ніколи не є аж такі нечесні, щоб тебе хотіли згнобити такою безприкладною невдячністю. Врешті, перемоги ніколи не бувають такі рішучі,

щоби переможець не потребував із нічим рахуватися, зокрема ж, зо справедливістю. А коли той, по стороні якого ти став, програє, тоді він прийме тебе, а як можливо, допоможе. І ти є товаришем його долі, яка може знову усміхнеться. У другому випадку, коли ті, що б'ються між собою, є такі, що ти не маєш чого боятися переможця, тоді тим більше дуже мудро є стати по чийсь боці. Бо, в протилежному випадку, ти їхавш до руїни одного з них, якого ти своєю поміччю повинен би врятувати, якби ти був мудрий. Перемагаючи, він залишився б на твоїй ласці, бо неможливо щоб із твоєю поміччю він не переміг. Тут треба зауважити, що володар мусить бути обачний і ніколи не вступати в союз із сильнішим від себе, щоб іти на інших, хіба цього вимагає konieczність, як сказано уже вище: бо як переможе він, то ти залишаєшся на його ласці. А володарі мусять оминати, скільки можуть, того, щоб бути залежним від інших. Венеціанці вступили в союз із Францією проти дуки Міляна, а могли оминати цього й не робити того союзу, який став їх руїною. Коли ж не можна його оминати, як прилучилося Фльорентійцям, коли папа з Еспанією пішли з військом походом на Льомбардію, тоді володар, із вище сказаних причин, мусить прилучитися. Хай ніхто не думає, що якась держава може вибрати ту сторону, що напевно виграє. Навпаки, треба бути свідомим того, що всякий вибір є тут сумнівний. Це вже лежить у природі

рiчей, що коли оминається одну халепу, тоді потрапляється у другу. Мудрість опирається на пізнанні природи кожного лиха і на тім, що менше лиха брати за добро. Володар повинен також виявити свою пошану до деяких здібностей тих, що визначаються на полі мистецтва і ремесла. Також повинен заохочувати своїх підданих, щоб вони спокійно віддавалися свому зайняттю, купецтву, хліборобству чи іншому фахові; щоб ніхто не здержувався від удосконалення — наприклад — своїх посіlostей зо страху, що їх у нього відберуть, щоб ніхто не боявся відчинити крамниці зо страху перед податками. Навпаки, володар повинен роздавати нагороди для тих, що хочуть віддаватися цій праці та й узагалі кожному, хто б це не був і яким це способом не було б, задумує збільшити його місто чи державу. Крім цього, у відповідних пiраx року зайняти наряд святами й видовищами. А тому, що кожне місто поділене на цехи або на роди, повинен рахуватися з тими корпораціями й інколи приходити на їх зібрання та давати приклади своєї великодушності і ласкавості, високо тримати достоїнність свого маєстату, бо цього ніколи в ніякій обставині не сміє бракнути.

XXII.

ПРО МІНІСТРІВ ВОЛОДАРЯ, ЩО МАЄ ІХ ПРИ СОБІ

Не є для володаря річчю малої ваги — вибір міністрів, які є добрі або ні, залежно від розуму володаря. Перший погляд, який створюється про пана і про його розум, коли бачимо людей із його оточення. Коли вони є здібні і вірні, тоді завсіди можна мати його за мудрого, бо, значиться, умів пізнати в них цю здібність і втримати їх вірними собі. Коли ж вони є противних прикмет, тоді про нього завсіди можна скласти недобрий осуд: бо найбільшу похибку, яку робить володар — це кепський вибір. Кожен із тих, хто знав мессера Антонія да Венаффо, міністра Пандольфа Петруччія, володаря Сієни, був думки, що Пандольфо це дуже розумний чоловік саме тому, що взяв собі того міністра. А є три роди мозків: одні розуміють самі з себе, другі те, що інші їм вкажуть, а треті ні самі себе, ні те, що інші вкажуть. Перші є найзнаменитші, другі знамениті, треті нездари. Ото, в данім випадку, хоч Пандольфо не належав до розумів першого степеня, то належав до другого. Бо кожен раз, коли хтось уміє розрізнити добро від зла, яке хтось робить і говорить, то хоч сам із себе й нічого не придумає, проте, пізнає лихі й добрі вчинки міністра, одні похваляє, другі направляє. Тоді, міністер, який не сподіється що одурить володаря, залишається

добрий. Як саме володар може пізнати міністра, то на це є такий нехибний спосіб: коли ти спостерігаєш, що міністер більше думає про себе, ніж про тебе й у всіх учинках старається знайти користь для себе, такого покрою людина ніколи не буде добрим міністром, ніколи ти не зможеш довіряти йому. Бо той, хто кермує державою, ніколи не сміє думати про себе, але про володаря, і про ніщо інше не сміє думати, як тільки про те, що відноситься до володаря. З другого боку, володар, щоби втримати міністра добрим, повинен думати про нього, надаючи йому почеси й багатства, зобов'язуючи його до себе, давати йому відзначення й уряди. На те, щоб багато почесей, великі багатства, які йому дано, стримали його від бажання мати їх більше, а багато достоїнств змусили його боятися змін. Тоді він зрозуміє, що не обійтися йому без володаря. Отож, коли володарі і міністри є такі, тоді можуть один одному довіряти. Коли ж вони інакші, тоді завсіди буде поганий кінець одного і другого.

XXIII.

ЯК ТРЕБА ОМИНАТИ ПІДЛЕСНИКІВ

Не хочу поминути найважливішого розділу про хибу, перед якою володарям важко вхоронитися, коли не є дуже мудрі або коли не вміють дібрати собі добрих дорадників. Говорю про підлесників, яких при дворах повнісько. Бо люди так милу-

ються у своїх власних речах і так часто себе дурять, що з важким трудом бороняться перед цією заразою. А як хочуть оборонитися, то грозить їм небезпека бути погордженими. Іншого способу, щоб оминути підлесливість, немає, як тільки переконати людей, що вони не ображають тебе, коли говорять тобі правду: але ж, коли кожен може сказати тобі правду, тоді ти тратиш пошану. От тому, мудрий володар повинен триматися третього способу: вибрати у своїй державі мудрих людей і тільки їм дати волю говорити правду й тільки про ті речі, про які він їх питає, а не про інші. Але в кожній речі повинен звертатися до них, вислухати їх думки, а потому постановляти самому по своїй вподобі. І до цих порад, і до кожного дорадника відноситися так, щоб кожен бачив, що чим свобідніше говорить, тим радніше порада буде прийнята. Крім тих, не слухати нікого, йти за раз обдуманною постановою й бути непохитним у своїх рішеннях. Хто робить інакше, той або пропадає через підлесників, або часто змінюється через змінливість думок: а це спричиняє, що його мало шанують. У цьому випадку хочу навести один сучасний приклад. Отець Лука, дворянин теперішнього імператора Максиміліяна, говорячи про свого пана, сказав, що він хоч і не радиться з ніким, то ніколи нічого не робить по своїй вподобі. А це тому, що він держався протилежного до вище поданого способу поступовання. Імператор, це людина скрита, нікому

своїх плянів не зраджує й не засягає в нікого ради. Та коли він свої пляни починає здійснювати, коли починають їх розуміти й пізнавати, тоді ті, що його оточують, починають цим плянам противитися. Тоді, без спротиву він занежує їх. Із того виходить, що те, що він робить одного дня, на другий день нищить. І ніколи не знати чого він хоче, або що думає робити, а на його постановах не можна опиратися. Тому володар повинен завжди когось радитися. Але тоді, коли хоче він, а не хтось інший. Навпаки, кожному мусить відібрати відвагу, щоб йому давав раду, коли він про неї не питає. Але він мусить обширно питати, а потім про ті справи терпеливо вислухати правди. Не тільки те, а як запримітить, що хтось із пошани не говорить йому правди, то повинен дати йому пізнати своє невдоволення. Дехто думає, що не один володар, якого мають за розумного, по своїй вдачі таким не є, а видається розумним тільки тому, що слухає ради тих, які його оточують; вони безсумнівно помиляються: бо це загальне й непомилне правило, що володар, який сам не є мудрий, не може мати добрих дорадників. Хіба, що вже доля дасть йому одного, у руках якого була б уся керма держави і це був би чоловік дуже мудрий. У цьому випадку могло б бути, що уряд володаря буде добре кермований. Та це тривало би коротко, бо такий міністер незабаром забрав би у володаря державу. Але шукаючи поради в багатьох, володар, що не є муд-

рий, ніколи не матиме однозгідних рад, а сам не зуміє узгіднити їх. Кожен же дорадник думатиме про свої власні інтереси, а володар не зуміє того направити, ні пізнати, інших же не потрапить знайти, бо люди завсіди будуть для тебе лихі, коли конечність не зробить їх добрими. Отож, висновок такий: добрі ради, від кого вони не походили б, повинні зроджуватися з мудрости володаря, а не мудрість володаря з добрих рад.

XXIV.

ЧОМУ ВОЛОДАРИ ІТАЛІЇ ВТРАТИЛИ СВОЇ ДЕРЖАВИ

Коли мудро пристосувати в житті усе, що сказав я вище, тоді й новий володар виглядатиме, немов давній; він стає таким певним і сильним у державі, неначе здавна вже у ній сидів. На діла нового володаря звертають більше уваги, ніж на діла наслідного. І як ці діла визнають за мудрі, то такий володар більше здобуває прихильності в людей, ніж це зробив би наслідний володар. Бо люди більше захоплюються речами теперішнього часу, ніж минулого. Коли в теперішності вони знаходять добро, тоді радіють і нічим більше не журяться; вони готові йти і на кожну оборону його особи, якщо володар не змінить свого поступовання. Так матиме він подвійну славу: за те, що поклав основи новому володарству, по друге, за те, що оздобив, зміцнив його

добрими законами, добрим військом, добрими приятелями й добрими прикладами. А той, що вродився володарем, але через малий розум утратив державу, матиме подвійну ганьбу. Як узяти під увагу тих володарів, що за наших часів утратили в Італії держави, як король Неаполю, дука з Міляно й інші, то, найперше, побачимо в них одну спільну їм хибу щодо організації війська, про що вже широко сказано вище; потім, побачимо, що дехто з них або мав у своєму народі ворога, або як і мав у народі приязнь, то не вмів здобути для себе прихильности можніх: бо без цих хиб не тратиться держав, які мають стільки сил, що можуть держати військо в полі. Пилип Македонський, не батько Олександра Великого, а той, якого поконав Тит Квінтій, мав невелику державу, в порівнанні до Риму чи Греції, які на нього напали. А тому, що був завзятий вояк і що вмів прихилити до себе нарід і забезпечити для себе можніх, витримав багато літ у війні проти ворогів; а як під кінець і втратив володіння над деякими містами, то все таки королівство залишилося йому. Тому, ці наші володарі, які стільки літ мали свої володарства, а потім утратили їх, хай не ремствують на долю, тільки на власну нездарність: ніколи бо в мирний час не подумали вони, що річи можуть змінитися, — це загальна хиба людей не думати в погоду про бурю, — а коли прийшли погані часи, тоді думали як схватися, а не оборонитися, у надії, що самі народи

покличуть їх, коли остогидне їм безличність ворога. Такий спосіб добрий, коли немає ніякого іншого. Та дуже зле, тримаючися його, залишити інші засоби рятунку, бо падаючи, ніколи не треба сподіватися, що хтось тебе піднесе. Це або не станеться, а як і станеться, то з небезпекою для тебе, бо нікчемна є оборона, яку завдячуєш не собі самому. Тільки та оборона є добра, певна і тривала, яку завдячуєш тільки собі самому і власній мужності.

XXV.

СКІЛЬКИ В ЛЮДСЬКИХ ДІЛАХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ДОЛІ І ЯКИМ РОБОМ ПРОТИСТАВИТИСЯ ЇЙ

Я знаю багато людей, які думали і думають, що доля і Бог так кермують справами світу, що люди зо своїм розумом не можуть їх змінити, не маючи на те ніякої ради. І тут можна би прийти до висновку, що неварто багато мозолитися над тими справами, тільки дати себе вести долі. Ця думка найбільше поширена в наших часах завдяки великим змінам, які бачилося і бачиться кожного дня і які перевищають усі людські припущення. Роздумуючи над цим, я й сам, інколи, в дечому схильний до тієї ж думки. Проте, не можу допустити, щоб наша свободна воля зовсім нічого не значила; я гадаю, що хоч фортуна й може бути панею наших діл, але тільки на по-

ловину, даючи нам змогу орудувати другою половиною або майже половиною. Мені хочеться порівнати долю з бурхливою рікою, яка в часі повені заливає рівнини, вириває дерева, руйнує хати, забирає з одного місця землю й несе на інше; кожен перед нею утікає, кожен уступає перед її люттю і не може ніяк припинити її руйного гону. І хоч так є, то все таки люди, коли приходять погідні часи, забезпечуються греблями, гатями так що як знову буде підноситися ріка, то або поплине каналами, або її напір не буде вже такий нагальний, ані такий шкідливий. Таке ж буває і з долею. Вона виявляє свою потужність там, де немає зорганізованої сили, яка оперлася б їй; вона туди спрямовує свій напір, де знає, що немає гатей, ні гребель, які її зупинили б. Як ви приглянетеся Італії, яка є тереном згаданих змін, і причинам, які дали почин до цих змін, то побачите, що Італія це поле без гатей і без гребель. Коли б вона була відповідним зарядженнями підготована до опору, як Німеччина, Еспанія, Франція, то вплив не зробив би тих великих спустошень, які бачимо, або й зовсім не стався б. Цього мабуть вистачить, що торкається того як протиставитися долі взагалі. Та коли б я захотів зупинитися на подробицях, то постарався б вияснити, як це воно буває що володар, який нині тішиться успіхом, завтра кінчить руйною, при чім не бачимо, щоб він міняв свою вдачу чи якусь прикмету. Думаю, що це зроджу-

ється по перше з причин, про які попередньо обширно говорилося, а саме, що той володар, що увесь спирається на долю, коли вона змінюється, кінчить руїною. Думаю теж, що володар має щастя, коли поступає згідно з вимогами часу; немає, коли поступає незгідно з вимогами часу. Бо люди всякими шляхами доходять до ціли, яку кожен має перед собою, себто, до слави, до багатства. Ї їдуть до цієї ціли один обережно, другий настирливо, — один гвалтом, інший хитроцями, один терпеливо, інший непогамовано. Кожен отими всякими способами може дійти до мети. Одначе, бачимо, що з двох, які змагають до ціли однакоим шляхом, один доходить до неї, другий ні. То бачимо, що з двох, які доходять, змагають протилежними способами, один обережно, другий настирливо. Все те залежить від нічого іншого, як від потреб даної хвилини, до якої вони у своїх поступованнях пристосовуються або ні. Це ж є причина й того, як я сказав, що двох, які хоч поступають неоднаково, осягають ту саму мету; а з двох, які поступають однаково, один осягає ціль, другий ні. Тут є й різниця в оцінці того, що є добре, а що зле. Коли володареві, який володіє зобережна й терпеливо, часи й обставини сприяють, тоді система його володарювання є добра, все йому йде гаразд; коли ж часи й обставини змінюються, тоді він кінчить руїною, бо не змінює способу свого поступовання. Немає такого мудрого чоловіка, щоб умів

пристосуватися до цього: бо не можна оминати того, до чого наша вдача нас схиляє; бо як хтось ішов щасливо одним шляхом, то не можна переконати його, що було б добре той шлях покинути; бо людина обережна не потрапить поступати гвалтовно, коли приходить час, що цього вимагатиме, тому й кінчить упадком. Якби вдача змінюлася так, як змінюються часи й обставини, то щастя не покидало б нас. Папа Юлій II у всіх своїх чинах поступав гвалтовно, а часи й обставини так відповідали його способів поступовання, що він завсіди осягав щасливо свою ціль. Возьміть під увагу його перший похід на Болонью, ще за життя Джіованніа Бентіволья. З того походу Венеціанці не були задоволені, а й еспанський король звернув увагу Франції на той похід. А він, усе таки, з властивою йому брутальністю і гвалтовністю став особисто на чолі того походу. Цей поступок збентежив Еспанців і Венеціанців, які й не ворухнулися: останні зо страху, а Еспанці тому, що бажали відзискати все королівство Неаполь. А з другого боку, французький король, побачивши, що папа виступив у похід, і бажуючи мати в нім приятеля, щоби покорити Венеціанців, не відважився відмовити йому свого війська, боючися образити його. Тож Юлій своїм гвалтовним посуненням осягнув те, чого ніякий інший папа з усією людською мудрістю був би не осягнув. Бо якби він зволікав виступити з Риму, аж не починить усіх конечних

приготовань, як це був би зробив усякий інший папа, ніколи не вдалося б йому те, що осягнув. Французький король знайшов би тисячу викрутів, а інші нагнали б йому тисячу страхів. Не говорю вже про інші його чини всі до себе подібні, які всі пішли йому добре. Коротке його життя не дало йому часу зазнати неуспихів. Бо коли б прийшли часи, що він мусів би поступати обережно, то він скінчив би руїною: бо ніколи він не покинув би того способу поступовання, до якого його схиляла його вдача. Закінчуючи, скажу, що коли доля є змінлива, а люди вперто держаться своїх способів, то матимуть щастя тільки тоді, коли узгіднять їх із своїм часом; як неузгіднять, — щастя не матимуть. Я міркую, що краще бути гвалтовним, ніж поступати обережно. Бо доля, це жінка. І конечним є, щоб її скорити собі, її бити і штовхати. Звичайно, оці легше її перемагають, ніж ті, що поступають зимно. Тому, доля, як жінка, завсіди є приятельною молодих, бо вони менше обачні, а більше гвалтовні і з більшою відвагою верховодять над нею.

XXVI.

ЗАКЛИК ДО ВИЗВОЛЕННЯ ІТАЛІЇ ВІД БОРОГІВ

Тож, коли роздумую над усім вищесказаним і питаю себе самого — чи в сучасній Італії дозріли часи для прийняття нового володаря, і чи дозріли вже обставини, які дали б нагоду відважному і мудрому провідникові запровадити нову форму уряду, яка принесла б йому славу, а щастя усьому народові Італії, — як думаю над тим, то мені здається, що стільки обставин діють на користь цього нового володаря, що не знаю чи може бути на це догідніший час. Як я вже сказав, щоби побачити силу духа Мойсея, треба було, щоб народ Ізраїля був у єгипетській неволі; щоби пізнати могутність духа Кира, треба було щоб Меди гнобили Персів; щоб доказати великість Тезея, треба було, щоб Атенці були розсіяні, — то й тепер, щоби пізнати силу італійського духа, треба було, щоб Італія дійшла до теперішнього свого стану, і щоб була в більшій неволі, як жиди, більше поневолена як Перси, більше розпорошена як Атенці; щоб була без провідника, без ладу; бита, спльондрована, заллята варварами, — щоб нараз зазнала всякого роду лиха. І хоч уже не раз блискав промінь генія у декого з наших людей, так що можна було думати, що для спасення Італії Бог послав його, то пізніше серед найкращого розвитку його діяння, покида-

ла його доля. А Італія залишалася, мов без життя, у вижиданні, що чей же прийде той, що загоїть її рани і покладе край пльондруванні і грабункам Льомбардії, здирствам і реквізиціям у Неаполі і Тоскані й уздоровить її від ран, що за стільки часу стали невилікувальні. Дивіться як вона благає у Бога, щоби післяв їй когось, хто б вирятував її від гнету й жорстокостей варварів. Дивіться як вона вся готова, як рветься піти під один прапор аби знайшовся хтось, щоб його підніс. А під теперішню хвилину вона не може на нікого іншого покладати своїх надій як тільки на Рід Вашої Вельможности, який може стати на чолі цього воскресення. Бо цей Рід силою свого духа і з ласки долі стоїть так високо, йому так сприяють Бог і Церква, яким завдячує своє володарство. І це піде вам без великих труднощів, коли матимете в уяві чини й життя тих, про яких я вище говорив. І хоч ті люди є рідкі і гідні подиву, то все таки були це люди і ніодин із них не мав корисніших умовин, ніж ваші. Та й їхні почини не були ні слухніші, ні легші. А й Бог не сприяв їм більше, ніж вам. По вашим боці й уся справедливість, бо та війна справедлива, яка є необхідна, і благословенний меч, коли поза ним нема іншої надії. Стрінете найбільшу готовість зо сторони всіх. А не може бути там, де є велика готовість, великих труднощів. Хай тільки ваш Рід дивиться на тих, яких я вам поставив за зразки. Крім цього, довкола кояться не-

бували і безприкладні речі післані Богом: розступилося море, хмара шлях вам показала, з каменя бризнула вода, тут упала манна: все помагає вам дійти до вашої великості. Решту мусите доказати ви. Бог не хоче робити все, щоб не позбавити нас свободної волі у наших чинах, не позбавити нас частини слави, яка належиться нам. Не треба дивуватися, що ніхто з названих італійців не міг зробити того, чого, можна сподіватися, довершить ваш вельмишановний Рід. І як по стількох революціях в Італії, по стількох війнах здається, що її войовничий дух згас, то все те від того, що її старий військовий лад не був добрий, а не було нікого, щоб зумів завести новий. Нічого стільки не робить чести людині, яка свіжо приходить до влади, як нові закони, новий лад, які вона вводить. Ці речі, як мають добрі підстави і є великі, то приносять їй пошану і подив. А в Італії не бракує умовин, щоб завести там кожену форму влади. Тут люди дуже здібні, якби тільки не бракувало їм провідників. А пригляньтесь двобоям і герцям між приватними людьми: як високо стоять італійці силою, зручністю, помислом. Як же приглянемося військові, то ці прикмети там не виявляються. Усе те залежить від нездатности провідників, бо ті що розуміються на своїм ділі, їх не слухають. А кожному здається, що він усе розуміє; досі не було ще нікого, хто б так визначився і спритом, і щастям, щоб інші уступили перед ним. І з того походить, що

Virtù contra furore
Prenderà l'arme, e fia 'l combatter corto;
Che l'antico valore
Negl' italici cuor non è ancor morto*).

П Р И Ч И Н Ь И

---

*) Відвага проти гнету вхопитья за зброю і буде битва коротка, бо колишне завзяття ще не вмерло в серцях італійців.

за стільки часу, в стількох війнах, які були за останні двадцять років, коли військо складалося з самих італійців, завсіди зле витримувало пробу; чого доказом є: Таро, Александрія, Капуа, Дженова, Вайля, Больонья, Местре. Тож, як ваш Рід хоче йти слідами тих знаменитих людей, які визволили свої країни, то найперше треба забезпечитися правдивою підставою кожного почину — власним військом, бо поза ним не можна мати ні вірніших, ні правдивіших, ні кращих вояків. І хоч кожен із них є добрий, то всі разом стануть кращими, як побачать, що ними проводить їх володар, який їх шанує, ними піклується. Тому необхідно приготувати собі те військо, щоб могли при італійській відвазі захиститися перед зовнішніми ворогами. І хоч швайцарська та еспанська піхота має славу грізного війська, то все таки обидві вони мають ваду, через яку якесь інше військо не тільки могло би протиставитися їм, а й мати надію перемогти їх. Бо еспанці не витримують напору кінноти, а швайцарці мають страх перед піхотою коли зауважать, що вона в бою така ж завзята, як і вони. І справді, ми вже бачимо з досвіду, що еспанці не можуть витримати напору французької кінноти, а швайцарців побиває еспанська піхота. І хоч щодо цієї останньої ще не маємо повного досвіду, то все таки маємо посередній доказ у бою під Равенною, коли еспанська піхота пішла в бій з німцями, які втримують той самий боєвий лад що швайцарці. Там

еспанці, завдяки своїй звинності і своїм щитам, продерлися проміж німецькі списи між ряди противника, без небезпеки для себе разили ворога, який не міг їм нічого зробити. І якби не кіннота, яка вдарила на еспанців, були б у пень винищили німців. Тож, знаючи вади однієї й другої піхоти, можна створити нову, яка витримала б напір кінноти і не мала б страху перед піхотою. А щоб це зробити, не треба творити нового війська, тільки змінити улад існуючого. Тим, а не чим іншим новий володар придбає собі повагу і могутність. Тому й не треба пропустити цієї нагоди, щоб Італія по стількох роках, нарешті побачила появу свого спасителя. Не можу висловити з якою любов'ю прийняли б його у тих краях, які терпіли від цього чужинецького заливу; з якою жадобою помсти, з якою гарячою вірою, з якою любов'ю, з якими сльозами. Які брами зачинилися б перед ним? Який нарід відмовив би йому послуху? Яка зависть могла б йому протиставитися? Який Італієць відмовив би йому відданості? Кожному остогидло це панування варварів. Хай же ваш Рід візьметься за це завдання з такою відвагою і з такою надією, з якими підходить до справедливого діла. Щоби під його прапорами батьківщина стала шляхетною, щоби під його опікою здійснилися слова Петрарки:

РОЗМОВА ПАПИ ЛЬВА X З МАКІЯВЕЛЛІЄМ

Біля стопятдесят років тому італійський філософ і публіцист Вінченчо Куоко вперше видрукував цю розмову папи Льва X, 1513-1521, — що походив із славного роду Медічі, — з Ніккольо Макіявеллієм, 1469-1527, що був політик, філософ і секретар володарства Фльоренції. Ця розмова між цими двома приятелями, людьми Ренесансу, відбулася у Фльоренції. В Італії ця розмова й досі майже незнана, крім деяким історикам і філософам, а в нас таки — як нам здається — зовсім незнана; переклав я цю РОЗМОВУ й уперше появилася вона в КРАКІВСЬКИХ ВІСТЯХ, — Субота-Неділя, 21-22 листопада 1942, Рік III, ч. 261 (708). Радо поміщую її тут, щоб наш інтелігентський загаль пізнав цей цікавий фрагмент далеких часів. Надто, ця розмова кидас яскравий жмут світла на твір Н. Макіявеллія „Il Principe” й позволяє нам краще та глибше зрозуміти тло твору.

М. О.

„Говорив я Макіявеллієму, — починає Лев X, — про несправедливі осуди, що їх давало багато людей про його писання.

— Що ж його зробити? — відповів він мені: більша частина людей несправедлива супроти мене, бо вони повні пристрастей і є слугами партій. Я ж хотів написати мої твори без ніякої пристрасти; не йшов я за ніякою партією: ну й образив я їх усіх. Написав я мої твори для людей, що вміють думати й у цьому розчарувався: людей розумних — мало.

— Тебе обвинувачують, — говорив я далі, — що ти подав для Медічів засади про тиранію, а

за зразок узяв ти найбільше навіжених людей, як Кастручіо і дука Валентіно. А він на це:

— Кажеш, неначе б то я подав для Медічів правила тиранії, а вони, навпаки, переслідували мене як надто гарячого сторонника волі моєї батьківщини. . . . Все моє лихо в тому, що я батьківщину полюбив. . . . Бачив я звичай й лади моїх часів, то й описав я їх. Сказав я володарям: Що ви робите? Ви не вмiєте бути ні добрими, ні жорстокими; ви скінчите тим, що станете нічим, ви самі себе згубите. — Паольо Бальйоні, стиранизувавши в найпорсткіший спосіб місто Перуджю, потоптавши всі божі й людські закони, — перелякався Юлія II, що, одягнений у папські ризи, наступає на нього й він, Бальйоні, трусливо опускає йому своє місто. Чи ж сказав я зле, що Бальйоні це півголовок? Я сказав: Як не визнаєте релігії, то бодай удавайте, що визнаєте її; будьте ласкаві і справедливі, а як ви такими не є, то бодай удавайте. Релігія і чеснота такі добрі й необхідні для держави; і як ви їх не маєте, то не нищте їх бодай в інших, що їх мають. Будьте справедливі; а якщо хочете, інколи, дозволити собі зійти з шляху справедливості, то нехай буде це дозволене тільки вам самим; але ж не беріть на свої плечі вини, недбалості, гордовитості, скупарства, жорстокості, всіх хиб, якими зогиджуються ваші прихвосні. Кожен день ви робите війну і мир; і не вмiєте ні руйнувати, ні зберігати. Й тоді виходить таке, що ніякий мир не

є тривалий, а з війни нічого іншого не маєте, як тільки шкоду.

— Це правда, — відповів я. — Але ж, замість дати ці правила володарям, чому не дали ви їх народам?

Макіявеллі: Пробував я говорити їм до народів. Та спостеріг я, що даремним було б говорити до них. Бо народи ворущаються і діють задля їх чеснот, а володарі задля їх влади.

Лев X: Навіщо ж це, врешті, так вихваляти Каструччя і дуку Валентіна? Не скажеш бо, що були це люди гідні, щоб їх наслідувати.

Макіявеллі: Послухай. Щодо Каструччя, то скажу Тобі, що, пишучи його життєпис, не мав я іншої ціли як ту, щоб серед італійців, упідлених неробством, плеканням псів, мисливством, жінками й блазнями, розбудити духа любови до військових справ. І прикладом показав я їм одного чоловіка, світлого, що тільки цим шляхом можна дійти до слави й до володарства. Вибрав я Каструччя, бо, либонь, було це імя найбільше відоме, що прийшло мені на думку. І прибрав я його життя багатьома казками, щоб таким робом у більшості людей викликати уподобання. Якби я був міг закінчити цю працю, яка й досі не є ніщо інше як нарис, то був би я дав книжку подібну до Киронайдії Ксенофонта.

Лев X: А дука Валентіно?

Макіявеллі: Це був навіжений.

Лев X: То навіщо ж ти хвалив його!

Макіявеллі: Бо ті, котрих він поневолив і знищив, були ще більше навіжені, ніж він. І вони мусять приписати долі, що, вмираючи, могли діждатися деякого співчуття, на яке були б не заслужили, якби вони, ці навіжені, та були згинули з рук справедливости. Між стільки навіженими я волів того, котрий усі свої навіженості бодай скермовував до якоїсь ціли шляхетнішої і намірявся зєдинити Італію, яку інші, і з ганебнішими божевільствами, розділювали і пустошили. Італія вже на ніщо інше не могла надіятися: ніякої чесноти в народах, ніякого уладу війська. Безліч отих тиранчиків, що її роздирали, щоденно війну робили; але ця війна ніколи не давала ніякої розв'язки. В тому найбільшому лиху, зменшити їх число — було полегшою. Валентіно був би остався сам. А ставши більшим, він був би став і людянішим, і свої турботи був би пристосовував до ширини свого володіння. Без суперників, він був би непідозрілий і без жорстокостей. Італія була би почала заживати в мирі, а по двох століттях була б починала й силу мати.

Коли Епіменіда були покликали очистити Ате-ни, де панувала повітряна зараза, тоді він атенцям сказав: Якийсь бог розлючений на вас, бо ви його занедбали. Перейшов я усе ваше місто: бачив я престоли і святині присвячені усім добродійним божествам, але одного не бачив я, щоб було присвячене злому божеству. Присвятить же і йому. — Так сказав Епіменід. Як же то нація

мусить жаліти, що не було в них одного божества злого?

Далі, говорить Макіявеллі й про Венецію та пояснює, чому він не покладав на неї надто великих надій. Бо „чого ж можна сподіватися від устрою, де було більше страху перед побільшенням одиниці, а не думалося про побільшення держави. Їх устрій був так побудований, що кожен великий чоловік мусів із konieczности бути знищений; а тому, що неможливо робити великих діл без того, щоб їх виконував великий чоловік, то венеційці й відмовлялися від великих задумів, щоб не бути в небезпеці: мати між собою великих людей. Сенат Венеції подібний до сенату Картагени: воліла уступити перед Римом, ніж зробити великим Ганнібала”.

У 500-ЛІТТЯ Н. МАКІЯВЕЛЛІЯ

Скільки суперечних думок, міркувань і досі викликає отой невеликий об'ємом, але повний змісту твір фльорентійського секретаря Ніккольо Макіявеллія „Іль Прінчіпе”. І ця метушня поглядів ізнову оце ожила з нагоди 500-ліття народин Макіявеллія — 1469 р.

Петро Паольо Босколі й Агостіно Каплоні у лютий 1513 р. вкнували змову проти роду Медічів — володарів Фльоренції. Змову викрито. Підозра впала й на Макіявеллія, що він брав участь у змові. Його арештують, тортурують і визна-

ють... невинним. Але по 14 роках ревної служби для Фльоренції його проганяють із цього міста, і він живе на засланні у своїй рідній місцевості — Сан Кашяно в Долині Пеза, — у ріднім гнізді на хутірку Альбергаччіо, осада Сант' Андреа в Перкуссіна.

Один із істориків каже, що якби не те примусове заслання, то Макіявеллі ніколи був би й не написав ні „Іль Прінчіпе”, ні — найкращий його твір — „Бесіда про перший розділ Тита Лівія”. Макіявеллі напевно ніколи не сподівався, що його „Іль Прінчіпе” викличе в усьому культурному світі стільки розголосу й суперечностей. Цей твір, зараз по своїй появі, не викликав ніякого зацікавлення.

Найперше появився він друком щойно за чотири роки по смерті автора — умер 22 червня 1527 р. На друк цієї праці папа Климентій VII видав „Бреве”, яким авторизував це видання. Від 1550 р. поширилось видання цього твору, поширилось і коло читачів за і проти Макіявеллія. Лихо почалось від „молодечого запалу” Генриха VIII, короля Англії, що у своїх аморозних історіях і їх наслідках покористувався впливом твору „Іль Прінчіпе”. Архиепископ Кентербері, Реджінальд Поль, який з усією рішучістю противився розводів Генриха VIII, сказав, що „Іль Прінчіпе” „написала рука диявола”. І вже в 1558 р. твір появився на „Індексі” заборонених книжок. Проте, володарка Франції, Катерина Ме-

дічі, в обороні свого трону, — у своїх жорстокостях включно з ніччю св. Вартоломея! — покривалася науками Макіявеллія з „Іль Прінчіпе”.

Появляються й інші твори — суперечні. У 1576 році юрист Інносент Джентіллет, протестант, пише: „Розмови доброго уряду проти Ніккольо Макіявеллія, фльорентійця”. Проти Макіявеллія виступає й єзуїт Антін Поссевіно, у 1594 р. В обороні твору виступають короновані голови й політики, що йшли за порадами Макіявеллія в „Іль Прінчіпе”. Рішельє спонукує Машона і цей пише твір: „Апологія Макіявеллія”. Бібліотекар Мазарінія, Гавриїл Ноде пише: „Політичні міркування про державні перевороти” в дусі „Іль Прінчіпе”. Є й облудні, макіявеллівського підступу твори, як відомий твір із 1738 р. Фридриха Пруського „Антимакіявеллі”. Вершком же макіявеллізму Фридриха був розподіл Польщі чи його нещира, дволична гра з нашим політиком, дипломатом Василем Капністом, коли той прибув до Фридриха у таємній справі: визволення України з-під московської кормиги.

Філософ Руссо захоплюється твором Макіявеллія за любов до його республіканської волі; те ж саме виявляє й Леопольд Тосканський. У повозі Наполеона, під Ватерлю, знайшли книжку „Іль Прінчіпе”. Наполеон III у тюрмі Гем приготувався до повстання, читаючи Макіявеллія. „Критики, історики, літописці час до часу твердять, що

перемога і розгром, олтар і порох, велич і впокорення деспотів, диктаторів і тиранів були і є перемогою та розгромом Макіявеллія”, — сказав один із істориків.

ТАЙНА РОЗКРИТА

Йдеться про філософа Ніккольо Макіявеллія: де він пропадав у своїй юності? Бо 19 червня 1498 відразу вириває він як канцлер Республіки своєї Фльоренції, мавши 29 років життя. А де був, що робив до 1498 р.? Історики нипали, нишпорили по архівах, метикували і один із них, по довгих шуканнях, признався: „... перші роки Макіявеллія є, а може й залишаться на завсіди *огорнені темрявою*”. Та ось, правник Доменіко Маффеї несподівано видав свою працю під заг.: „Молодий Макіявеллі банкір із Берто Берті в Римі”. Автор цієї праці ревно порився в таємних архівах: Ватикану, Архібратства при Сан Джіованні фльорентійців у Римі, у державному банку у Фльоренції й дійшов до щасливого висліду: в роках панування Сикста IV, Іннокентія VIII, Олександра VI, у Римі було багато фльорентійських банкірів, а між ними найвизнатніший Берто Берті. І саме в цього банкіра Макіявеллі — замість студіювати на університеті — працював як урядовець, а від 1493 р. як скарбник. Словом, Д. Маффеї вдалося вияснити тайну десяти років молодости Н. Макіявеллія.

Вийшла понуро-глибока праця „Христос і або Макіявеллі”, в-во Русконі. Автор праці Джюсепе Преццоліні твердить, що „Держава є необхідна, але це є зло: зло конечно, яке створив гріх протопращура; державу втримує сила, при допомозі ошуканства, терору і таких подібних засобів”.

„Оцей песимістичний реалізм атеїста Макіявеллі Преццоліні наближає до релігійного песимізму св. Августина: як для першого, Макіявеллія, „чівітас” Риму оснував Ромуль, убивши Рема, то для другого, св. Августина, Каїн, убивши Авеля, оснував державу. „Перший основник держави, — каже св. Августин, — був братовбивця”. Преццоліні широко розводить свої думки, спираючись і на Зомбарті, що сказав: „Лиш хто вірить у Сатану, той може зрозуміти політику останніх поколінь”; і на Дж. Феррарі, що сказав: „Макіявеллі посадив сатану на трон”.

Преццоліні каже, що політика, це „демонічна влада”, що Сатана, зло, виконує владу в кожному місці й кожної хвилини, навіть руками християн. Для св. Августина природа людини — хижацька, для Макіявеллія природа людини — зіпсута. Існування держави, це „постійне заперечування доброти людської природи”.

Філософи, письменники, поети виявляють свою душу в своїх творах. Але правдиво щирі вони в довірених листах до своїх приятелів. Знаємо, що доля для Макіявеллія не була ласкава. Свою Фльоренцію любив він понад усе — він обожував її: „Батьківщина, де ми родимося, виховуємося — це єдине божество”. Вірно служить він володарям Медічі. Та, Медічі під тиском змов і заворушень, у 1494 р. покидають Фльоренцію, а 1512 р. знову опановують місто. В 1513 р. знову розкрито змову проти Медічів. У цю змову замішаний і Макіявеллі. Його арештують, 15 днів сидить у холодній, „дістає шість ударів шнуром” і засилають його з родиною на село Сан Кашяно. І 23 березня 1513, до свого приятеля, Франческо Ветторі, амбасадор Фльоренції в Римі, Макіявеллі пише: „Вийшов я з тюрми на загальну радість усього цього міста. Скажу вам, що доля усе вчинила, аби я зазнав тієї образи. Проте, дякувати Богу, все минуло. Якщо можливе, то майте мене в пам'яті нашого Пана — про папу Лева X, з роду Медічі — і якби було можливе, щоб він мене використав, він чи його оточення, до чого не будь, бо, думаю, це була б честь для нас, а хосен для мене”. А до приятеля Джіованні Верначчі, з 26 червня 1513, пише: „Це чудо — що я живу! Бо ж мене зняли з праці і трохи не втратив я життя, яке врятував мені Бог і моя невинність.

Всякі зла — тюрму та інше — я стерпів: при ласці Бога добре почуваюся. Живу як можу і так промишлятиму поки небо не стане ласкавіше для мене. Хай Христос береже тебе”. — Наводимо ці уривки з листів Макіявеллія і бачимо, що не був він — як дехто каже — атеїст, цинік: був він син своїх часів. Його син, Франческо, до свого приятеля в листі каже: „Батько одержав потіху св. релігії, залишаючи сімю у великій нужді, як ви це знаєте”. Умер Н. Макіявеллі 22 червня 1527 року, залишивши дружину й пятеро дітей.

НЕ ВХОДИТИ В ДУШУ ЛЮДИНИ З ЧОВІТЬМИ

З нагоди 500-ліття народин Н. Макіявеллія, є філософи, що втягають його до „сучасних модерністів” задля його неясної постави до релігії. Один же з найглибших біографів Макіявеллія — Р. Рідольфі — наводить листа сина Макіявеллія, в якому цей говорить, що його батько в останніх часах свого життя не був „тією сатаною”, як про нього думають. Та й люди помірковані кажуть: „Хто може зійти в душу людини? Хто може збагнути тайни, містерії її? Хто може ствердити, що думав Макіявеллі, які були в нього душевні відрухи в його останній хвилині?”...

З М І С Т

	Стор.
Від перекладача	7
Ніккольо Макіявеллі, Передслово	9
Ніккольо Макіявеллі, Шляхетному Льоренцові Пєра Медічі	30
Скільки існує родів володарств і яким способом їх здобувається	32
Про наслідні володарства	32
Про мішані володарства	33
Чому держава Дарія, що її здобув Олександр, не повстала проти наслідників Олександра по його смерті?	45
Як треба рядити містами і володарствами, які заки були зайняті, жили своїми правами	49
Про нові володарства, які треба здобувати власною зброєю і відвагою	51
Про нові володарства, які треба здобувати чужими силами і щастям	55
Про тих, що злочином дійшли до володарства	65
Про правне володарство	70
Як треба оцінювати сили всіх володарств	75
Про церковні володарства	78
Скільки є родів міліції і наємного війська	81
Про військо помічне, мішане і власне	88
Про те, що належить володареві робити в ділянці військовості	93

Про речі, за які людей, а зокрема володарів хвалять або гудять	96
Про великодушність і скупарство	98
Про жорстокість і милосердність; чи краще, щоб тебе любили, ніж боялися; чи, рад- ше, щоб боялися, ніж любили	101
В який спосіб володарі повинні дотримувати віри	106
Як треба оминати бути погордженим і знена- видженим	109
Чи фортеці й багато інших річей, які часто володарі роблять, є хосенні чи шкідливі	123
Як повинен поступати володар, щоб здобути повагу	129
Про міністрів володаря, що має їх при собі	134
Як треба оминати підлесників	135
Чому володарі Італії втратили свої держави	138
Скільки в людських ділах залежить від долі і яким робом протиставитися їй	140
Заклик до визволення Італії від ворогів	145
П Р И Ч И Н К И	151